

COLMAR FREIHERR VON DER GOLTZ (PAŞA) VE BAZI GÖRÜŞLERİ

Dr. RAMAZAN ÇALIK*

Almanya Dışişleri Bakanlığı "Politisches Archiv"de Türkiye hakkında birçok belge bulunmaktadır. Az sayıda araştırmacı, özellikle II. Abdülhamid dönemi Ermeni olaylarını ihtiva eden, yayınlanmamış bu belgelerden faydalanmıştır.¹ Bunlardan çok önemli biri de, 19. yüzyılın sonlarında Türkiye'de bulunan Alman askerî heyetine mensup General Goltz'un *Kölnische Zeitung*'ta yayınlanan bir makalesidir.

Burada, kısaca General Goltz hakkında bilgi verilecek; onun bazı konulardaki çok ilgi çekici görüşleri de, Türkçe çevirileri ve Almanca metinleri ile Ekler kısmında sunulacaktır.

1- Kısa Hayat Hikâyesi

Colmar Freiherr von der Goltz, 12 Ağustos 1843'te Doğu Prusya'da Labiau Kasabası yakınlarında Bilkenfeld'de doğar. Goltz, daha 6 yaşındayken, teğmen olan babası, Danzig'de akrabalarının yanında koleradan ölür. Çocukluğunun ilk yılları, Königsberg yakınlarındaki babasından miras kalan çiftlikte geçer. Avrupa'nın iç çekişmeleri ve savaşları dolayısıyla bu günleri sıkıntılıdır. Ailesinin maddî durumu da gittikçe kötüleşir. Colmar, daha sonra Bayan Laura Müller'in Königsberg'deki çok ilkel pansiyonuna getirilir. Burada hizmetçi kadın olmadığı için, bazı ev işlerini kendisi yapmak zorundadır. Beslenmesi kâfi değildir. Zamanını genellikle okul işleri için kullanan Colmar, o dönemden ancak yaşadığı bazı hoş olmayan olayları hatırlar. Yetersiz ön bilgisine rağmen, büyük bir gayretle ortaokuldaki derslerini en iyi şekilde takip eder.² Daha sonra Kulm ve Berlin askerî mekteplerinde tahsil görür. Tahsilini tamamlayınca 26

* Selçuk Üniversitesi, Beyşehir Meslek Yüksek Okulu Müdürü.

1 Ramazan Çalık, II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, (Konya 1994, S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) adlı eserinde bu belgelerden faydalanılmıştır.

2 Bernhard von Schmiterlów, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha. Nach Briefen an seinen Freund*, Berlin und Leipzig 1926, s. 7-9.

Nisan 1861 yılında 41 numaralı 5. Doğu Prusya Piyade Alayı'nda teğmen³ olarak ilk görevine başlar.

11 Ekim 1867 yılında Goltz, Doğu Prusya'daki Oreschen'de idare meclisi üyesi ve çiftlik sahibi Gustav Dorguth'un Therese ile evlenir.

Düzenli, istikrarlı, başarılı meslek ve özel hayatının yanında; okumayı ve yazmayı çok seven bir kişiliğe sahiptir. Aşağıda görüleceği gibi birçok eser yayınlamıştır. Bu sebeple 1903 Kasımında kendisine Königsberg'deki Albertus Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi Fahrî Doktorluğu tevcih edilir.⁴

Almanya ve Türkiye'deki uzun hizmetlerinden sonra, 5 Ekim 1915'de Irak'taki 6. Türk Ordusu Komutanlığı'na tayin edilir. General Goltz, hayatının son günlerinde Kut-el Amara cephesinde bulunurken, 19 Nisan 1916 tarihinde lekeli humma hastalığından gözlerini dünyaya kapar.⁵

General Goltz'un görevleri hakkında geniş bilgi, kronolojik olarak makalenin sonunda verilecektir. Goltz'un eserleri⁶, kısa muhtevalarıyla birlikte şunlardır:

1- *Feldzug 1870/71. Die Operationen der II. Armee.* (1870/71 seferi. İkinci ordu harekâtı), Ernst Siegfried und Sohn Matbaası, Berlin 1873. Harbin başlangıcından Metz'in teslimine kadar. İkinci ordu başkomutanlığının harekât dosyalarına göre tasvir edilmiştir. Genel bir krokiyi ve plânı ihtiva etmektedir. 575 sahifedir.

2- *Die Sieben Tage von le Mans,* (Le Mans'ta yedi gün). Mittler und Sohn Matbaası, Berlin 1873. 1870 Aralık ayında ikinci ordunun Loire aleyhine icra ettiği harekâtın bir özeti ile beraber ikinci ordu başkomutanlığının görüşlerine ve onun dosyalarına göre tasvir edilmiştir. 120 sahifedir.

³ General von Mudro, *Goltz Paşa'nın Hıtrası ve Hal Tercümesi*, 168 Sayılı *Ordu Dergisi* Lahikasıdır, K. K. İstanbul Askerî Basımevi, 1953, s. 9.

⁴ Mudro, s. 46-47.

⁵ Joseph, Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Amalthea -Verlag, Zürich-Wien-Leipzig 1928, s. 215-216. Çev. Kemal Turan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, İstanbul 1990. Bu çevirinin iyi olmadığı hakkında bir de tenkit yazısı çıktı: Taner AKÇAM, "Bir kitap çevirisi üzerine", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 120, Aralık 1993, s. 59-61. Çevirinin sağlıklı yapılmamış olması sebebiyle, eserin orijinalinden istifade edilmiştir.

⁶ Eserler, Mudro'dan nakledilmiştir.

3- *Feldzug 1870/71. Die Operationen der II. Armee der Loire.* (1870/71 seferi. İkinci ordunun Loire'daki harekâtı). Ernst Siegfried Mittler und Sohn Matbaası, Berlin 1875. İkinci ordu komutanlığının harekât dosyalarına göre tasvir edilmiştir. Üç litoğraf haritasını ihtiva etmektedir. 554 sahifedir.

4- *Léon Gambetta und seine Armeen,* (Léon Gambetta ve orduları), F. Schneider und Co. Matbaası, Berlin 1877. 296 sahifedir. Fransızcaya tercüme edilmiştir.

5- *Rosbach und Yena* (Rosbach ve Yena), Ernst Siegfried und Sohn Matbaası, Berlin 1883. 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişte Prusya ordusundaki durum ve fikir hayatı üzerine yapılmış tetkiklerdir. İki muharebe plânını ihtiva etmektedir. 373 sahifedir. Eserin Fransızcaya çevirisi yapılmıştır.

6- *Das Volk in Waffen* (Silâhlendirilmiş Halk), R. V. Decker Matbaası, Birinci Baskı, Berlin 1883. Zamanımızın ordu teşkilâtı ve harb idaresi hakkında bir kitaptır. 516 sahifedir. Eserin altı baskısı yapılmıştır. Ayrıca Türkçe, Fransızca, Sırpça, Bulgarcaya tercümeleri yapılmıştır.

7- *Offizierstand und Beamtentum* (Subaylığın mesleği ve memurluk), R. V. Decker Matbaası, Berlin 1884. 33 sahifedir.

8- *Ein Ausflug nach Mazedonien* (Makedonya'ya bir gezi). R. V. Decker's Verlag, Berlin 1894. Selanik'ten Manastır'a giden Alman trenyolu hattını ziyareti konu almaktadır. 154 sahifedir.

9- *Kriegsführung* (Harb idaresi), R. V. Decker's Verlag, Berlin 1895. En önemli harp kâideleri ve şekilleri hakkında özet tavsiyeleri içermektedir. 204 sahifedir. Fransızca ve İspanyolcaya tercüme edilmiştir.

10- *Anatolischer Ausflug* (Anadolu Gezisi), Schall und Grund Verlag, Berlin 1896. Anadolu seyahatini anlatmaktadır. 460 sahifedir.

11- *Karte der Umgebung von Constantinopel mit erläuterndem Text.* (İstanbul çevresinin açıklamalı haritası), Alfred Schall Matbaası, Berlin

1896.

12- *Der Thessalische Krieg und die Türkische Armee.* (Tesalya Harbi ve Türk ordusu), Ernst Siegfried Mittler und Sohn Matbaası, Berlin 1898. Bir harp tarihi incelemesidir. Krokiler ve haritalar ihtiva etmektedir. Yunanca ve Türkçe çevirileri bulunmaktadır. 278 sahifedir.

13- *Krieg- und Heerführung* (Harb ve ordu idaresi), R. V. Decker's Verlag, Berlin 1901. 298 sahifedir.

14- *Von Rossbach bis Yena und Auerstedt* (Rossbach'dan Yena ve Auerstedt'e kadar), Ernst Siegfried Mittler und Sohn Matbaası, Berlin 1906. Prusya ordusunun tarihine açıklık getirmeye çalışmaktadır. On haritayı ihtiva etmektedir. 549 sahifedir.

15- *Von Yena bis Preussisch-Eylau* (Yena'dan Eylau'a kadar), Ernst Mittler und Sohn Matbaası, Berlin 1907. Eski Prusya ordusunun düşüşü ve şerefının kurtarılışını konu alan harp tarihi incelemesidir. On harita ve bir krokiyi ihtiva etmektedir. 202 sahifedir. İngilizceye tercüme edilmiştir.

16- *Jungdeutschland* (Genç Almanya), Patel Kardeşler Matbaası, Berlin 1911. 74 sahifedir.

17- *1813. Bluher und Bonaparte* (1813. Bluher ve Bonapartı), Alman Matbaa Müessesesi, Berlin 1913. 90 sahifedir.

18- *Ein Jahr der grossen Erinnerungen 1813* (1813 yılına ait büyük hatıralar), Voss Kütüphanesinin Matbaası, Berlin 1913. Genç askerlerimize ihtar mahiyetindedir. 16 sahifedir.

19- *Kaiser Wilhelm II. und das Vaterland* (İmparator İkinci Wilhelm ve vatani), Velhagen und Klasing Matbaası, Leipzig ve Bielefeld 1913. İkinci Wilhelm'in başa geçişinin 25. yılı vesilesiyle ordu ve donanma için yazılmıştır. 64 sahifedir.

20- *Der Jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiedererhebung* (Genç Türkiye'nin hezimetini ve tekrar kalkınmasının imkânı),

Patel Kardeşler Matbaası, Berlin 1913. 70 sahifedir.

21- *Kriegsgeschichte Deutschlands im Neunzehnten Jahrhundert* (On-dokuzuncu yüzyılda Almanya'nın harp tarihi). İki cilttir.

Birinci cilt: Napoleon devrini konu almaktadır. Bir genel haritayı ve 60 krokiyi ihtiva etmektedir. Georg Bondi Matbaası, Berlin 1910. 516 sahifedir.

İkinci cilt: Kaiser Wilhelms des Siegreichen. Kayser Wilhelm zamanını anlatmaktadır. Georg Bondi Matbaası, Berlin 1914. 655 sahifedir.

2- Türkiye'ye Gönderiliş Nedenleri

Prusya Almanya'sı ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarî, siyasî ve askerî ilişkilerin ⁷ oldukça köklü bir geleneği vardır. Ticarî ilişkilerin 15. yüzyıldan itibaren devam ettiğini görmekteyiz. Leipzig, Dresden, Augsburg, Regensburg ve Nürnberg gibi Alman şehirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk, ipek, yün vb. başlıca ihraç mallarını Venedikli, Cenovalı, İspanyol, Fransız, İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar aracılığı ile temin etmişlerdir.⁸ Askerî alanda da ilişkiler daha III. Selim devrinde başlar. Padişahın isteğiyle Prusyalı Albay von Goetze, Türk topçu birliklerini denetlemişti. Kapıkulu askerini ortadan kaldırarak modern-düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan II. Mahmud da, Prusya ordusuna başvurdu. Tarihin akışı; Navarin baskını ve Yunan ayaklanması gibi olaylar nedeniyle Osmanlıları Prusya'nın askerî tekniğini almaya yöneltmişti. Prusya'dan istenilen askerî heyet de 1836'da Molike'nin başkanlığında gönderildi.⁹

Alman-Osmanlı ilişkilerinin II. Abdülhamit ve bilhassa II. Meşrutiyet

⁷ Geniş bilgi için bkz. PA AA, *Nachlass Nadolny*, Bd. 14-15; Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul 1982; K. Wiedenfeld, *Die Deutsch-Türkischen Wirtschaftsbeziehungen und ihre Entwicklungsmöglichkeiten*, München 1915; Reinhard Junge, *Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen*, Weimar 1916; Hayati Aktaş, *Türk-Alman Askerî İlişkileri 1913-1918*, Konya 1994. Basılmamış Doktora Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü; Veli Yılmaz, *I. Dünya Savaşında Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, Ankara 1988. Basılmamış Doktora Tezi, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

⁸ Önsoy, s. 5.

⁹ İber Oraylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s. 58.

devrinde¹⁰ doruk noktasına ulaştığını görmekteyiz. Biz, konumuz gereği II. Abdülhamit dönemi Osmanlı-Alman askerî ilişkisi üzerinde durmak istiyoruz.

"1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin büyük bir mağlubiyete uğraması, ordunun Rusya'nın ileride muhtemel tecavüzlerine karşı yeniden tensik ve ıslah edinilmesini kaçınılmaz bir zaruret haline sokmaktaydı. II. Abdülhamit dış siyasette şimdiye kadar takip edilen İngiliz ve Fransız politikasına artık tamamen bağlı kalınmaması ve yeni bir alternatif aranması görüşündeydi. Kendisinin Avrupa devletler muvazenesinde yeni bir unsur olarak gördüğü devlet ise, Avrupa'da yeni bir güç olarak parlayan Almanya idi. Almanya'ya yakınlaşma, diğer devletlerle olduğu gibi sınıklar doğurmayabilirdi ve politik olarak da daha az tehlikeli addediliyordu. 1870-1871 Fransız-Alman savaşındaki Alman askerî gücünün parlak zaferi, bu devlete karşı duyulan ilginin artmasına ve birtakım ümitlerin beslenmesine yol açmış bulunuyordu".¹¹

Diğer taraftan Bismarck, 1880 yılı başlarında "Bir Pommeranya askerinin kemiğine değmez" diye değerlendirdiği "Şark Meselesine"¹² karşı

10 Ortaylı, s. 119'da bu iki dönemi de birbiriyle kıyaslarken, Deutsche Bank Genel Müdürü Helfferich'in "Türkiye, Sultan Abdülhamit döneminde bile bu derecede Almanya'nın nüfuzu altına girmemiştir" dediğini yazmaktadır.

11 Kemal BEYDİLLİ, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, F. 31, İstanbul 1979, s. 481; karşılaştırmak için bk.: Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Der preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf 1976, s. 34. Çev. Em. Tuğ. General Fabri Çeliker, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Heyetleri 1835-1919*, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Bşk. Yayınları, Ankara 1985; Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat. Die imperialistische Nahostpolitik des kaiserlichen Deutschlands*, Berlin 1962, s. 17-18. Çev. Ragıp Zarakolu, *Berlin-Bağdat, Alman İmperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1982; Hajo Holböhrn, *Deutschland und die Türkei 1878-1890*, Berlin 1926, s. 9-10; Güllüzar Gürbey, *Die Türkeipolitik der Bundesrepublik Deutschland unter Konrad Adenauer 1949-1963*, Pfaffenweiler 1990, s. 25-26.

12 Şark Meselesinin, farklı tanımları yanında, kavram olarak da ortaya çıkışı üzerinde farklı görüşlerin olmasına rağmen muhteva hemen hemen aynıdır: İslâm-Hıristiyan veya Türk-Hıristiyan mücadelesi. Bu konu üzerine yerli yabancı birçok bilim adamı fikir beyan etmiştir. Cevdet Küçük, Şark Meselesini şöyle tanımlıyor: "Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî ve siyasî nüfuz ve hükmi altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istikfâllerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin tümüne birden Şark Meselesi diyoruz. "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *Tarih Dergisi*, Sayı: 32, Mart 1979, s. 607; geniş bilgi ve mukayese için bk. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 1-2 ve aynı yazar, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 219, Ankara 1981, s. 240-241; Haluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1996, s. 1-25; Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, Oldenburg 1984; Wilhelm van Kampen, *Studien zur Deutschen Tür-*

eski görüntüsünü değiştirmiştir. Bu bölgeye seve seve müdahaleye hazırdır. Bu konuda Almanların, güçlendirilmiş bir Türkiye'yi; hem Ruslara karşı Kafkaslar ve Balkanlar'da, İngilizlere karşı Mezopotamya ve Mısır'da kullanma niyeti vardı; hem de zaten Türkiye ile ticarete başlamış olan Alman silâh endüstrisinin, bir askerî heyetin gönderilmesiyle bölgeye daha etkin sokulabileceğini düşünüyorlardı.¹³ Aynı zamanda uçsuz bucaksız Anadolu yaylası ve Musul ovası, yeni sanayileşmiş Almanya için hammadde kaynakları ve dışsatım pazarı olarak büyük bir potansiyeldi.

Almanya, bu hedeflere ulaşmak için Türkiye'nin askerî kuvvetlerini güçlendirmeliydi. Bu iş Alman diplomasisinin başarısından ziyade dünya dengelerinin sebep olduğu¹⁴ ve Osmanlı Devleti'nin de arzu ettiği bir durum idi. Bunun neticesi olarak, Türkiye'ye bir Alman askerî heyetinin gönderilmesi için ilk teşebbüs Padişah tarafından yapıldı. 1880 Mayıs'ının başlarında Padişah, eski bir Fransız yarbayı olan askerî danışmanı Dreysse'yi, Alman Büyükelçisi Hatzfeld'e gönderdi. Alman İmparatorluğundan, birkaç Alman subayının gönderilmesinin rica edilmesini istiyordu. Bismarck'ın kemik tezinin etkisi altında bulunan Büyükelçi, konuyla pek ilgilenmedi. Padişah, Büyükelçiyi 11 Mayıs'ta kabulü sırasında, yine birkaç subay ve sivil memurun Türkiye'ye gönderilmesinden söz etti ve Hatzfeld'in bütün kaçış manevralarını reddetti. Hatzfeld, Alman Hükümeti'nin nasıl bir tepki göstereceğini kestiremediğinden; Padişahı incitmiş olmamak için, plânın gerçekleştirilmesini ayrıntılı görüşmelerde destekleyeceğini belirtti.¹⁵

Bismarck, Türkiye'nin ricasını gerçekleştirmek için Avusturya Hü-

keipolitik in der Zeit Wilhelms II., Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian ,Albrechts- Universität zu Kiel, Kiel 1968, s 327; Hermann Deffs, *Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Hohen Philosophischen Fakultät der Christian -Albrechts- Universität zu Kiel, Kiel 1954; Friedrich Hertneck, *Die Deutsche Sozialdemokratie und die Orientalische Frage im Zeitalter Bismarcks*, Inaugural-Dissertation, Berlin 1927, s. 3-5; Nejat Göyünç, "Lausanne Anlaşması Arefesinde Bir Avusturya'lı Diplomatin Düşünceleri", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s. 226-227; Azmi Süslü, "Doğu Anadolu ve Kars'ta Oynanan Oyunlar", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991, s. 30-32; Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 247-276.

¹³ van Kampen, s. 63; Wallach, s. 34.

¹⁴ Heinrich Friedjung, *Das Zeitalter des Imperialismus 1884-1914*, Berlin 1919, s. 373.

¹⁵ Bericht des kaiserlich-deutschen Botschafters in der Türkei, No: 140 vom 14. 5. 1880, PA-AA- Türkei 139, Vol. I; Holböhrn, s. 10-11; Wallach, s. 34-35.

kümeti'nin bu konudaki tavrını sormuş; Avusturya Hükümeti de, Osmanlı Ordusunun, Almanlar tarafından reorganizasyonunun herhangi bir sakıncasının olmadığını bildirmişti.¹⁶ Bunun üzerine Bismarck, Prens Wilhelm'e Türkiye tarafından yapılan ricanın olumlu karşılanmasını tavsiye etti. Ayrıca Alman askerî ve mülkî memurlarının Türkiye'ye yollanmasını şöyle yorumladı: "Rusya'daki milliyetçiler, panislavistler ve Alman aleyhtarları bize saldırınca, Osmanlı Devleti'nin varlığına ve askerî kıymetine kayıtsız kalamayız. Bizim için hiçbir zaman bir tehlike olamazlar, lâkin onların düşmanları bizim de düşmanımız olabilir".¹⁷ Aynı zamanda bu durum, Türkiye'yi etki altına almak için, büyük bir fırsattır.¹⁸

Almanya'nın kendi çıkar ve şartları göz önüne alındığı zaman, Türkiye'nin teklifini kabul etmemesi mümkün değildi. Almanya, Avrupa'da teknolojisi ile büyüyen ve büyümek isteyen devlet durumundaydı. Bu emperyalist düşünceleri için kendisine hammadde kaynağı teşkil edecek yeni yerler ve pazarlar bulmak zorundaydı. Osmanlı Devleti, bu açıdan onlar için biçilmiş kaftan idi.

Daha sonra, Padişahın istekleri 7 Haziran tarihli bir telgrafla Berlin'e bildirildi. Talep edilen subaylar arasında, bir kurmay subay ile birer topçu, piyade ve suvari subayı yer almaktaydı. Kaiser'in Türkiye'ye yollanacak subayların maddî yönden garantiye alınması hususundaki kaygıları ise, bizzat II. Abdülhamit'in hayatta bulunduğu müddetçe herşeyin temin edileceğine dair verdiği şahsî teminat ile giderilmiş bulunuyordu.¹⁹

Nihayet Osmanlı Devleti ve Almanya arasında sözleşme imzalanır ve dört subay Türkiye'ye gönderilir. Fakat, orduyu eğitecek subaylar arasında eğitimci olanı yoktur. Osmanlı Devleti, bu konuda da istekte bulunmuş, o güne kadar olumlu cevap alamamıştı. Alman Büyükelçisi, Osmanlı'nın bu isteğini tekrar 1883 başlarında Almanya'ya bildirir.²⁰ Almanya İmparatorluğu da, bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığından Binbaşı von

16 Wallach, s. 35; Holbörm, s. 11.

17 Beydilli, S. 34; Holbörm, s. 13. "... Wenn in Russland der Chauvinismus, Panislavismus und die antideutschen Elemente uns angreifen sollten, so wäre die Haltung und die Wehrhaftigkeit der Türkei für uns nicht gleichgültig. Gefährlich könnte sie uns niemals werden, wohl aber könnten unter Umständen ihre Feinde auch unsere werden."

18 Holbörm, s. 11-12; Wallach, s. 35.

19 Wallach, s. 36; geniş bilgi için bk. Beydilli'nin adı geçen eseri.

20 Wallach, s. 54.

der Goltz'u Türkiye'ye gönderilmek üzere görevlendirir. Goltz, General Kahler'in²¹ de tavsiyesi üzerine Padişah'ın emriyle 1883 yılında askerî okulda görevlendirilir.²²

Böylece Alman Genelkurmayı, aynı zamanda açık sözlü ve sözünü sakınmadığı için sevmeyen Goltz'dan kurtulmuş olur.

3- Osmanlı Devleti'ndeki Hizmetleri ve Görev Anlayışı

1883 yılında Pangaltı'daki Harbiye Mektebi'nde göreve başlayan Goltz Paşa, ilk iş olarak bu okulların yeniden teşkilâtlandırılmasını ve eğitim sisteminin modernize edilmesini ele aldı.²³ Uzun yıllar Türkiye'de hizmet eden Goltz Paşa, *Neue Freie Presse* gazetesi ile yaptığı röportajda Türkiye'deki görevini şöyle anlatıyor: "1885 yılında Kahler Paşa'nın ölümünden bir kaç ay sonra, Alman ekibinin başına getirildim. Bağımsız ve tam yetkiyle görev yapmış olan Kahler Paşa'nın aksine ben; Türk şefi, Ethem Paşa'nın emrine verildim. Benim görevim, genç subayların eğitimiydi. Bu eğitim de ders amaçlı, uygulamaya yönelik değildi. Uygulamalı olarak yapmak istediğim ders ve faaliyetler engelleniyordu. Abdülhamid'in hassas yapısı ve titizliği yüzünden birçok reform faaliyetlerini yapamıyordum. Herşey onun insiyatifindeydi. 1895 yılına kadar yani görevimin sonuna kadar bazı şeyleri yapmam imkânsızdı."²⁴

General Goltz, bir yandan Osmanlı ordusu hesabına çalışırken, diğer taraftan memleketinin silâh sanayiine hizmet etme yollarını arıyordu. Bugüne kadar Osmanlı Devleti'nde silâh sanayiinde en büyük payı, İngiliz ve

21 Ortaylı, s. 60'da, Kahler Paşa hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Osmanlı-Almanya askerî anlaşmasının sonucu, 11 Nisan 1882'de Albay Kahler ve üç Alman subayının Osmanlı Devleti'ne görevlendirme izni çıkar. Bu subaylar gelişlerinden sonra üç ay içinde hizmete devam edip etmeyeceklerini bildireceklerdi. Şartları beğenmeyenlerin Alman ordusuna dönebilmeleri için, üç ay maaşlı izin almış sayılıyorlardı. Albay Kahler üstün bilgili bir subay olarak tanıtılıyor ve heyet başkanı olarak danışmanlık hizmetlerinde kullanılabilceği belirtiliyordu. Albay von Kahler gelir gelmez Osmanlı ordusunda Mirliya rütbesi ile göreve başladı ve Paşa oldu. Alman İmparatorluğu da bunun üzerine onu Alman ordusunda tümgeneralliğe yükseltti. Bu açık arttırma sonucu von Kahler Paşa, Osmanlı Feriki yapıldı ve Padişah yaverliğine atandı. Albay olarak gelişinden üç yıl sonra 1885'de öldüğünde Osmanlı müşiri (mareşal) idi."

22 Colmar Freiherr von der Goltz, "Die neue deutsche Militaermission in der Türkei", *Morgenblatt, Neue Freie Presse*, Nr. 17683, 15 November 1913, Berlin 1913.

23 General Pertev Demirhan, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz, Das Lebenbild eines grossen Soldaten*, Göttingen 1960, s. 16; aynı makale, *Morgenblatt*, 15 November 1913.

24 Goltz, aynı yer.

Fransız silâh kralları alıyordu. Bu durum, ilk kez, Alman askerî heyetinin Boğaz kıyılarında belirmesiyle değişti. Alman Genelkurmayının emperyalist yayılma siyaseti, aynı zamanda Rusları tehdit eden ve büyük ye-künlere ulaşan Alman silâh ihracatını daha da arttırdı. General Goltz'un Genelkurmay tarafından desteklenen askerî heyeti, 1880'lerin sonuna doğru Osmanlılara Krupp ailesinin toplarını kabul ettirdi. Alman silâh sanayiinin Osmanlı Devleti'ndeki tekel konumu, Goltz tarafından teşekkül ettirilmiş oldu.²⁵

Goltz, doğrudan siparişler alarak, Junker-burjuva Almanya'sının Yakın Doğu'da elverişli ekonomik, siyasal ve askerî dayanak noktaları edinebilmesi için gereken şartları hazırladı. O, kendi ilkelerine çok sadık kaldığını, "kilisede kutuya attığı paranın hiç de fazla ses çıkarmadığını herkesin duymuş olması gerektiğini"²⁶ belirtiyordu. Böylece Goltz, Wilhelm Almanya'sının emperyalist siyaseti ve kâr peşinden koşan büyük sanayii, finans çevreleri yararına yaptığı çalışma konusunda, hassas davrandığını vurgulamış oluyordu.

İlk olarak 15 Haziran 1883 yılında üç yıl için Türkiye'ye gelen Goltz, yaklaşık on iki buçuk yıl burada kaldıktan sonra 2 Ocak 1896'da Prusya ordusuna geri dönmüştü. Yaklaşık 13 yıl sonra Osmanlı ordusunun gözden geçirilmesi için, onun tekrar Türkiye'ye gelmesi rica edilir. Bu vesile ile Goltz, Temmuz 1909'da genel bir değerlendirme yapmak üzere İstanbul'a gelir ve Ağustos başlarında Almanya'ya geri döner. Türkiye'de Jöntürkler tarafından memnuniyetle karşılanır. Artık bundan sonra, her yıl dört ay Türkiye'de olacaktır.²⁷

Zaten Wilhelm de, II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi hareketini şöyle değerlendirmişti: "Devrim, Paris ve Londra'daki Jöntürkler tarafından yapılmadı. Sadece ordu tarafından ve işin gerçeği aranırsa, yalnız ve yalnız Anadolu'da yetişmiş olan ve kendilerine "Alman Subayları" denilen subaylarca gerçekleştirildi. Bu askerî bir devrimdir. İhtilâlciler subaylar, kılıç elde gerçek Almanlar gibi düşünmektedirler".²⁸

25 Rathmann, s. 31.

26 Schmitterlöw, s. 105.

27 Bernhard Schwertfeger, *Die Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, weltpolitische Komplikationen 1908-1914*, 5. Teil, Berlin 1926, s. 1930.

28 Rathmann, s. 11.

Çok yaşlı olmasına rağmen, "memleket menfaatleri için hayır denmez"²⁹ prensibiyle Goltz, 12 Aralık 1914'te tekrar İstanbul'a gelir.³⁰ Daha sonra Pertev Paşa'yla birlikte, Balıkesir yakınlarındaki 11. Tümenin eğitimini izlemeye giderler. Eğitim esnasında "Allah, Allah" nidalarının yükselmesi Goltz'u derinden etkiler ve şöyle der: "Mit einer solchen Truppe bin ich bereit, gern und freudig jede Schlacht anzunehmen".³¹ Uzun süre birlikte çalıştığı Pertev Paşa'nın Goltz ile ilgili ifadeleri³² ve Goltz'un birçok mektubu, kendisinin dindar bir insan olduğunu göstermektedir.

Askerî eğitimini iyi almış, kesin karar vermeden önce düşüncesinin doğruluğunu çevresine onaylatan Goltz'un, ata binmedeki ustalığı, zorluklara katlanması, sıcağa ve soğuğa karşı dayanıklılığı takdire şayandır. Emrindekilerden çok şey talep eder, fakat herkese çok kibar davranır, hal ve hatırını sorardı. Bu davranışları hem Almanlar tarafından, hem de Türkler tarafından çok saygı görür ve sevilirdi.³³

Goltz Paşa'nın bu insanî ve dostane yapısına rağmen Almanya'da, özellikle meslekdaşları tarafından sevilmediğini daha önce zikretmiştik. Onlar, Goltz'un açık sözlülüğünden rahatsız oluyor ve meslekî olarak yükselmesini istemiyorlardı. Almanya'da kendisine gösterilen bu olumsuz hava, bazı Avrupa devletlerinde de sürdürülmekteydi. Almanya-Türkiye ilişkilerinden rahatsız olan bu devletlerin basını -özellikle İtalyan ve Fransız basını- Türklerin, Balkanlar'da yenilişinin sorumlusu olarak Goltz'u gösteriyordu. İtalyan basını, Lüleburgaz Muharebesi'nde sol kanadın yıkılışından sadece Goltz'un suçlu olduğunu iddia ediyordu. Hatta bu yayın organları tarafından, "Alman taktığının" ve "Prusya eğitiminin" tamamen geçerliliğini kaybettiği ve Alman savaş cihazlarının burada kesin bir hezimete uğradığı yazılmaktaydı.³⁴

Goltz'un *Neue Freie Presse* gazetesinde yayımlanan sözleri, bu olum-

29 Bernd F. Schulte, *Vor dem Kriegausbruch 1914, Deutschland, die Türkei und der Balkan*, Düsseldorf 1980, s. 123.

30 Demirhan, s. 200.

31 Demirhan, s. 202. "Böyle bir orduyla, her türlü meydan savaşını, seve seve ve sevinçle kabul etmeye hazırım".

32 Demirhan, Goltz'un ilk öğrencilerinden biriydi. Daha sonra birlikte görev yaptılar. Bu konu hakkında geniş bilgi için Demirhan'ın kendi eserine bk.

33 Pomiankowski, s. 153.

34 Goltz, *Der Jungen Türkei, Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiederholung*, Berlin 1913, s. 67.

suz yaklaşımların paralelindedir: "Hiçbir millet, yabancı öğreticiler vasıtasıyla kendi öz alışkanlıklarından vazgeçemez. Her millet, ahlâkî gelişmesini, kendi gücünün etkisiyle gerçekleştirmelidir. Ancak bir milletin kendi içinden çıkaracağı büyük liderler, gerçek anlamda, her çağda millî yeteneklerini ve öz değerlerini tekrar uyandırabilirler. Osmanlı İmparatorluğu da, sadece bir Osmanlı tarafından eski sürecini hızlandırabilir, ancak tamamen muvaffak olamazlar. Bunun için her millet, kendi işini kendisi yapmak zorundadır. Buna rağmen yabancılardan faydalanma fazla olabilir. Günümüz için yabancılara olan ihtiyaç son derece zaruridir. Çünkü otuz yıllık atıl vaziyeti, yeterli eğitim görmüş eğitici ordusunu peşişan etmiştir".³⁵

Yine Goltz Paşa, Osmanlı ordusunun ihtişamlı dönemlerini değerlendirirken şöyle diyor: "Tarihte Osmanlı Milleti, ordusuyla aynı vücudu oluşturuyordu. O zaman Osmanlı Devleti bütün dünyayı korkuya salmıştı. Bugün de gerekli şartları yerine getirirlerse, millet ve ordu birlikte büyük icraatlar yapabilirler".³⁶ Goltz'un bu düşüncesinin daha sonra tekrar gerçekleştiğini görebiliyoruz. Çünkü 93 Harbi ve Balkan Savaşlarında yenilen askerle, Çanakkale'yi ve Millî Mücadele'yi zaferle taçlandıran asker aynıdır. Bütün dünyanın mutlak galibiyet beklediği Balkan Harbi'nden feci, alçaltıcı bir yenilgi ile çıkılmış; tam tersi olarak özellikle Avrupalı devletlerin kolay bir mağlubiyet bekledikleri Çanakkale ve Millî Mücadele'de ise müthiş bir zafer kazanılmıştır.

Türklerle uzun zaman beraber yaşamış olan Goltz, zaman zaman Türk Milleti'nin özelliklerinden de bahsetmiştir : "Dünyanın en mert milleti ve en iyi askeri Türkler" derken, Arif Bey de, "Türk askeri, dünyada eşi ve benzeri olmayan bir askerdir. Yeter ki başında güvenip inandığı adamlar, vatan-millet duygularıyla dolu, kanun ve kaidelere saygılı, iyi yetiştirilmiş

35 Goltz, Morgenblatt. "Kein Volk kann durch fremde Lehrmeister von Grund aus in seiner inneren Tüchtigkeit umgewandelt werden. Die moralische Regeneration muss er selbst und durch eigene Kraft bewirken. Nur die grosse Männer des eigenen Volkes können, im vollen Verstaendnis aller in Betracht kommenden Eigentümlichkeiten, die nationen Tugenden alter Zeit wieder erwecken. Das Ottomanische Reich wird nur durch einen Ottomanen zum alten Glanze erhoben werden... Fremde Militärmisssionen vermögen den Regenerationprozess, das darf nicht vergessen werden, zu beschleunigen, jedoch von Grund aus hervorzurufen. Dazu muss das eigene Volk das Seinige tun. Der Nutzen kann trotzdem ein grosser sein. Er ist für die Türkei ein besonderes Bedürfnis, weil dreissigwährige erzwungene Untätigkeit das Heer eines hinreichend vorgebildeten Lehrpersonals beraubt hatte..."

36 Demirhan, S. 132.

subay ve kumandanlar bulunsun" der.³⁷ Paşa'nın yüreğinde, Türkler gibi vatanının bekası, inkişafı ve şerefi için yanan bir aşk vardı. Bu düşüncelerin gerçekleşmesinde en büyük etken; eğitim vasıtasıyla en yüksek kudrete çıkarılmış olan insan unsuru idi. Milletlerin, yalnız harp zihniyetiyle değil, genel medeniyetle bir hizada geliştiği müddetçe tarihte kuvvetli bir mevki işgâl edeceğine"³⁸ inanıyordu.

Paşa, Türk askerinin eksikleri olarak ise şu tespitlerde bulunur: "Mesleğini sevmemek, ordu ile birlikte yaşamamak. Burada manivela çaresine başvurmalı. Yani görev sorumluluğu teşvik edilmeli, hizmetteki başarı ödüllendirilmeli. Bunlar gerçekleşirse, geri kalan herşey kendiliğinden olur..."³⁹ der. 93 Rus Harbi'nde, Anadolu Orduları Başkumandanlığı'na getirilen Müşir Ahmet Muhtar Paşa'nın özel kâtipliğine tayin edilmiş olan, harbin sonuna değin Paşa ile birlikte cereyan eden savaşlarda bulunan Mehmet Arif Bey, burada yaşadığı ve işittiklerini *Başımıza Gelenler* adlı eserinde anlatır. Eserdeki Türk askeri ve ordusu hakkındaki görüş ve düşünceleri, Goltz Paşa'nın görüş ve düşünceleriyle paralellik arz eder: "1819 tarihinden 1868 tarihine kadar kırk dokuz sene içte ve dışta devletin bütün muharebelerine katılarak miralaylığa kadar yükselmiş eski bir asker olan babam, evde arada bir, bize bu savaşlarda başından geçenleri anlatır, ve hele Kırım Harbi'nden bahsederken paşaların, hususiyile müşirlerin rahat ve huzurlarına olan düşkünlüklerinden yakıncı, kilerci çadırına kadar her şeylerinin yerinde ve mevcut olduğundan bahsedirdi. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kumanda ettiği Mısır ordusuna karşı yapılan savaşlardan anlatırken de, İbrahim Paşa, yanında taşıdığı bir tulumu şişirip nerede olursa öylece yatarken, bizim paşalar azamet ve ihtişamlarına hâlel getirmemek için gayrette kusur etmezlerdi. Bunun içindir ki, ordularımız İbrahim Paşa karşısında bozuldu ve hatta Sadrazamımız bile esir oldu, derdi.⁴⁰ Kendilerine verilen emri dahi yerine getirmezler. Vatan için en pahalı, fakat kendileri için en kolay ve ucuz olanı seçip⁴¹ sorumluluktan kurtulmak isterlerdi.⁴² Çünkü kısır parti çekişmeleri, politik hi-

37 Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Sadeleştiren: Nihad Yazar, Ankara 1974, s. 122.

38 Mudro, s. 15-16.

39 Demirhan, s. 177.

40 Arif Bey, s. 82-83.

41 Arif Bey, s. 108.

42 Ordunun bu olumsuz durumu üzerine Arif Bey'in ve M. Muhtar'ın eserinden bazı örnekler almakta fayda vardır: Doğubeyazıt Mutasarrıfı Ali Kemal Paşa, Başkumandanlığa gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: "Düşman şehrimize yaklaşıp teslimini istedi. İki taburdan ibaret olan askerimiz Bar-

zipleşme ve parti kavgaları, koltuk kapma entrikası, herşeyin önüne geçmiştir. Allah'ın dinini yaymayı ve rızasını düşünürken yükselen Türk; artık nefisini ve menfaatlerini düşünür hale gelmiştir. Paşalarına ve dış güçlere yaranma, hoş görünme endişesi, vatani müdafaa duygusunun önüne geçmiştir.

Çanakkale, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle Balkan Harbi'nde yaşanan ruh sefaletine bir cevaptır. Vatan, din ve devleti koruma gibi asil, yüce duygular; kör parti taassubunun yerini almıştır. Mehmetçiğin alçaltıcı duygulardan sıyrıldığını, komutanlar da görmektedir. Mustafa Kemal, yanına çağırdığı komutanlara, Çanakkale'deki askerlerimizin, ikinci bir bozgunu görmektense, ölmeyi tercih ettiklerini söyler.⁴³ Çanakkale'de Mehmetçiğin bu ruh haline, savaş sırasında cepheyi gezen Hamdullah Suphi de şahit olmuştur. Yarasını bağlamak için kendisine yardım teklif edilen bir neferin şöyle söylediğini duyar : "Ko aksın, Balkan Muharebesi'nin karasını ancak bu kan siler!.." ⁴⁴ Ertuğrul Koyu'nu gönüllü olarak müdafaaya giden Ezinelî Yahya Çavuş, karşısında binlerce düşman bulunan sadece 63 kişilik askerine şöyle konuşur: "Balkan Harbi'nde kahbeler gibi kaçtık. Burada hiç kimse düşmana arkasını dönmeyecektir. Döndüğü takdirde ilk kurşunu benden yiyecektir. Eğer ben dönersen siz de beni kurşunlayın." ⁴⁵

Balkan utancı, Balkan yenilgisi, ruhlarda şimşekler çaktırmıştır. Birlik ve gücün, zaferin; kaynaştırıcı değerlerde, yüce duygularda olduğu an-

giri'ye doğru çekilip gitti. Askerin kumandanına, müdafa edelim fikrini anlatamadık. Biz de hükümet heyeti ile birlikte, ağlayarak halkı ve yurdu düşmana terk ettik. Günahı vebali ve mes'uliyeti, sebep olanların boynuna olsun. İşte vilâyet merkezi olan Erzurum'a doğru çıkıp gidiyoruz, diyordu. (s. 57) Ardahan'ın da kolayca düşman eline düşmesinin en önemli sebeplerinden biri Komutan Kasap Hüseyin Paşa'nın ve askerinin düşmana karşı savaşmaksızın orayı bırakıp kaçmalarıdır. Zaten bunların, Erzurum'a gitmeyip de, Ardahan'la ve askeri mevkilerden hiçbirisiyle ilgisi ve münasebeti olmayan taa Artvin'e kadar gitmesi, Ardahan'la Erzurum arasındaki yolun düşmanla kapalı olacağı ihtimali korkusu ile olup kendi hayatlarını kurtarmak içindir. (s. 112) Ayrıca İstihkâm subaylarından Binbaşı Ahmet Bey de, son derece sarhoş bir halde Ardahan sokaklarında dolaşırken, düşman askerleri tarafından öldürülmüştür". (s. 119). Balkan Harbi'nde 2. Doğu Ordusu'nun komutanı olan Mahmut Muhtar Paşa: "Askerimizi gerilemeye ve kaçmaya sevk eden kuvvet düşman orduları değildi. Bize inen darbe, düşmandan değil, sorumsuz davranışlarımızdandı" der. Paşanın tesbiti doğrudur. Bulgar cephesinde tamamen değil ancak yarısı harbe giren asker, çarpışmadan geri kaçınca Bulgarlar, şaşırır. Askerimizi takip cesaretini bile gösteremez". (s. 179)

43 Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe**, (Yayınlayan: Uluğ İğdemir), Ankara 1990, s. XXII.

44 H. Suphi Tanrıöver, **Dağyolu ve Günebakan'dan Seçmeler**, İstanbul 1971, s. 193.

45 Mehmet Gençcan, **Çanakkale Savaşlarından Menkıbeler**, Ankara 1990, s. 19.

laşılmıştır. Millî Mücadele'ye ruh ve fikir plânında öncülük eden, Çanakkale Zaferi'nin ⁴⁶ özüne, can alıcı noktasına gelmek gerekiyor. Mustafa Kemal, Çanakkale Zaferi'ni bize kazandıran bu yüce ve yüksek ruhu şöyle anlatır: "Müttekabil siperler arasında mesafemiz sekiz metro, yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekiler, hiçbiri kurtulmamacasına kâmilan düşüyor, ikincidekiler onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar şayanı gıpta bir itidal ve tevekkülle biliyor musunuz? Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor, hiç ufak bir fütûr bile göstermiyor; sarsılmak yok!.. Okuma bilenler ellerinde Kur'an-ı Kerim, cennete girmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler Kelime-i Şhadet çekerek yürüyorlar. Bu Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren şayanı hayret ve tebrik bir misaldir. Emin olmalısınız ki Çanakkale Muharebesi'ni kazandıran bu yüksek ruhtur." ⁴⁷ Görüldüğü gibi Türk Milletinin ve Ordusunun bu yüce ruha sahip olduktan sonra, vatani ve milleti, namusu ve şerefi, inancı ve istiklâli için kanının son damlasını feda edebileceği aşikârdır. Yeter ki bu ruh verilsin.

Tabii ki, General'in yukardaki atıfların sebebi olan bu çok yönlü kişiliğini kazanmasında en büyük etken fazla okumasıdır. O, her fırsatta okuyan-yazan ve düşünce ortaya koyan bir kişiydi. Özellikle tarih okumayı ve yazmayı seviyordu. Bu özelliklerini, neşrettiği birbirinden kıymetli eserlerinden anlamak kolay olsa gerek. Öğrenmeyi sevdiği kadar, öğretmeyi de seven bir insandı. Her fırsatta himayesindekilere çok okumalarını tavsiye ediyordu. Onun için, memlekete ve millete hizmet herşeyin üzerindedir.⁴⁸ Bu değerler uğruna çok çalışmayı önerirdi. Ancak çalışmakla dünya üzerindeki hak ve hukukun korunabileceğini her zaman vurgulamakta; "Almanya İmparatorluğu, yalnız asrî bir Isparta* olarak akvam arasındaki mevkiini muhafaza edebilir" ⁴⁹ demektedir.

Vatanımı, milletini ve görevini seven, herşeyin üzerinde tutan Goltz için, "Türkleşmiş" demek O'na haksızlık olur. O, Türkiye'ye bir görev icabı gelir. Görevini memleketinin de menfaatleri doğrultusunda en iyi şekilde

46 Geniş bilgi için bk. Caner Arabacı, "Çanakkale Zaferi'nin Günüümüz Açısından Önemi", yayınlanmamış tebliğ, Beyşehir 18 Mart 1996.

47 Mustafa Kemal, s. XXV.

48 Demirhan, s. 36-39.

* Isparta'dan kasıt, Eski Yunan Tarihi'nde askerî gücü ile ünlü Isparta şehir devletidir. Burada bütün çocuklar ve gençler seferin her türlü zahmet ve meşakkâtlerine tahammül edecek surette yetiştirilirdi.

49 Mudro, s. 69; Demirhan, s. 9.

yapmaya çalışır. Tabii ki uzun süren görevi esnasında, Türklere sempati ile bakması doğal bir sonuçtur. O'nun "Türkleşmiş" olması; Şarklıları ve özellikle Türkleri iyi tanınmasından, bunlara ne suretle muamele edilmesi lâzım geldiğini ve bunlardan neler talep edebileceğini bilmesinden ibaretti. Halbuki elçilikteki, Alman ordu merkezinde ve dışişlerindeki zevat, Türkiye'de çok mühim olan bilgiden mahrum idiler.⁵⁰

İnsanımızın, bir Alman vatanperveri ve iyi bir Hıristiyan olan Goltz Paşa'dan öğreneceği çok şey olsa gerek.

4- Osmanlı Başkentinin Anadolu'ya Kaydırılması Fikri ve Alman Büyükelçisi Wangenheim'in Bu Husustaki Düşüncesi

Goltz'un aktüel meselelerde fikir beyan ettiğini daha önce zikretmiştik. Başkentini Asya'ya kaydırılması konusundaki ısrarlı teklifine bir göz atmakta, tarihi olayları değerlendirme açısından fayda vardır. Goltz, bu meseleyi ilk olarak 1895 yılında yayımlanan "Staerke und Schwaechen des Osmanischen Reiches"⁵¹ adlı makalesinde ele alıyor. İleride bu konuyu -hatta 15-20 yıl sonra- fırsat buldukça dile getiriyor. İstanbul'un başkent olmasından, Anadolu ve Arap dünyasının çok şey kaybettiklerini, onların devletine yabancı kaldıklarını, hatta İstanbulluların ve devleti yönetenlerin yaşantı ve düşünce olarak Avrupa'ya daha yakın olduğunu zikrediyor. Ayrıca İstanbul'da can güvenliğinin olmadığını ve İstanbul'un ihtişamının yöneticileri tembelleğe ittiğini belirtiyor. Halka daha yakın olmak ve Arap dünyasını kontrol altında tutabilmek için, başkentini Asya'ya taşınmasını telkin ediyor.

Daha sonra 18.5.1913 tarihli *Neue Freie Presse*⁵² gazetesinde tekrar gündeme gelen Goltz Paşa'nın teklifleri ve telkinlerine karşı Türk ka-

50 Salih Mayakuşu, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s. 59.

51 Bu makalenin Almanca metni ve Türkçe çevirisi ekte verilmiştir.

52 Goltz Paşa, uzun süredir gündeme getirdiği başkentini İstanbul'dan taşınma fikrini, 18. 5. 1913 tarihli *Neue Freie Presse* gazetesinde yayımlanan "Die Türkei nach dem Frieden. Ein letztes Mahnwort" makalesinde de gündeme getirir. Buradaki sözleri daha önce söylemiş olduğu sözlerle aşağı yukarı aynıdır: "Eng mit dieser Frage hängt die Verlegung der Hauptstadt zusammen, über deren Notwendigkeit ich mich öfters, auch schon vor langen Jahren, ausgesprochen habe. Natürliche und politische Ursachen erfordern sie. In Konstantinopel werden die Blicke der Regierung stets unwillkürlich gegen Europa gerichtet sein..."

muoyunun büyük kısmından tepki gelir. Türk basınında taşınma düşüncesine karşı birçok yazı çıkar. A. Ziver adlı bir araştırmacı, başkent sorununu üzerine çıkan bu yazıları bir kitapta toplar ve kendi de İstanbul'u savunarak şunları yazar: "Gerçekten İstanbul'un fethi, Şark Meselesi'nin başlangıcı oldu. Fetih, yeryüzünün bütün hırslarını üzerimize çekti..."

İstanbul'un fethi sırasında gözümüzden kaçan bir nokta da şu oldu ki, Bizanslı bilim adamlarıyla sanatkârlarından yararlanmak gerekirken, onların Avrupa'ya göç etmelerine göz yumduk. Biz bu göçe izin verirken Avrupa'da ve özellikle İtalya'da rönesans başladı. İstanbul'da ise bilgisizlik baş gösterdi. İşte bu aymazlığımızdır ki, von der Goltz Paşa'nın, son yenilgimizden sonra bizi teselli edecek yerde tersine eleştirmesine neden olmuştur... von der Goltz, İstanbul'u başkent yapan hükümetlerin uzun süre orada güçlü kalamadıklarını söyler. Oysa İstanbul, İ. Ö. 658 yılından Osmanlıların fethine kadar, 96 hükümdarın yeri olmuştur. Osmanlılar da -Tanrı'ya şükürler olsun- dört yüz altmış yıldan beri İstanbul'un sahibi"dirler.⁵³

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı, özellikle İngiltere, üçüncü sınıf Türklerin artık birinci sınıf İstanbul'da yaşayamayacaklarını söylemektedir. Batı toplumunun, Türkleri İstanbul'dan atma ve Türk başkentini Ana-

Sodann ist Konstantinopel kein Ort für beherrliche und fleissige Arbeit. Das weiche Klima, die berückende Schönheit der Natur, die Lage in weit zerstreuten Stadtvierteln an Meerengen, Buchten und Inselgestaden ist verführerisch. Sie beherrscht den Menschen; der Regierende aber soll sich selbst und seine Umgebung beherrschen... Keine Regierung, die ihren Sitz in Konstantinopel nahm, blieb lange gesund und kraftvoll. Einsichtige Historiker führen den heimlichen Beginn des Verfalls der Türkischen Macht auf den Augenblick zurück, da Sultan Mehmet der Eroberer sich entschloss, in Kontantinopel zu bleiben.

Gewiss ist die Verlegung von ungewöhnlicher Schwierigkeit, Herrscher, Grosse, Handelsherren, Diplomaten und nicht zumweigesten das Parlement würden sich strauben, "das Paradies der Erde" zu verlassen und nach Aleppo oder Damaskus überzusiedeln...Der Kalif aber würde dem ganzen südlichen Teile seines Reiches naher sein und dessen Völker, die jetzt der Türkischen Herrschaft gegenüber ziemlich fremd fühlen, ihm". (Osmanlı başkentinin taşınması gerektiğini sık sık söylerim. Tabii ve siyasi durum onu gerektiriyor. Hükümet, İstanbul'da kaldığı sürece gözlerini hep Avrupa'ya çevirecektir... İstanbul, azimle ve gayretle çalışmaya elverişli bir yer değildir. Iluman iklimi, olağanüstü doğal güzelliği ve Boğaz'ın iki yakasıyla körfeze serilmiş durumu ile insanları gevşetir. İnsanları egemenliği altına alır. Oysa Hükümet, çevresine ve kendisine egemen olmak durumundadır... Merkezi İstanbul'da bulunan hiçbir hükümet uzun süre sağlıklı ve güçlü kalamadı. Akli selim tarihçiler, Türk ihtişamının yıkılışının gizli başlangıcını Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kalmaya karar verdiği zamana götürüyor... Taşınmak gerçekten çok zor. Yöneticiler, büyükler, tacirler, diplomatlar ve parlamentonun büyük çoğunluğu, "Yer yüzünün cenneti"ni terketmemek, Halep ve Şam'a taşınmamak için direnebilirler).

53 Bilâl N. Şimşir, Ankara.. Ankara, Bir Başkent'in Doğuşu, Ankara 1988, s. 52-53.

dolu'ya itme plânlarına karşı Mustafa Kemal de büyük tepki göstermişti. Heyeti Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 8 Ocak 1920 günü Ankara'dan Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na şu şifre telgrafı gönderdi: "İngiltere Hükümeti Başbakanı Lloyd George'un, İstanbul ve Boğazların milletlerarası hale getirileceği, Türk Hükümeti'nin yeni merkezinin Anadolu'da olacağı ve İstanbul'un yalnız halifelik merkezi ve dinî bir başkent olarak kalacağı yolunda barış konferansına teklifte bulunacağı gazetelerde görüldü. Millî geleneklerimize ve dinimize aykırı olan böyle bir kararın milletimizce asla kabul edilmeyeceği doğaldır. Yabancı temsilcilere bu yolda sert protestolarda bulunulması ve gönderilecek protestoların bir örneğinin de bilgi için Heyeti Temsiliye'ye tellenmesi rica olunur".⁵⁴

Daha sonra şartların ve olayların zorlanması neticesinde, İsmet Paşa ve 13 arkadaşının Ankara'nın, başkent yapılması için verdikleri kanun teklifi kabul edilir ve Ankara başkent olur.⁵⁵ Ankara'nın başşehir olması üzerine Atatürk'ün görüşleri şöyledir: "Herhalde birçok sebepler hükümet merkezinin Ankara-Kayseri-Sivas müsellesi (üçgeni) içinde bir noktada olmasını icap ettiriyor. Bu müsellesin bir resinde (ucunda) bulunan Ankara, pekâlâ merkez olabilir; esasen hadisat (olaylar) da orasını merkez yapmıştır."⁵⁶

Başkent'in İstanbul'dan Ankara'ya kaydırılması, tarihî olayların bir neticesiydi. Fakat Goltz, bu görüşleriyle Osmanlı Devleti'nin gerçekten kurtarılmasını mı istiyordu, yoksa devlet merkezini Anadolu'ya kaydırarak Avrupa'nın ezeli hedefine mi hizmet ediyordu? Zira Avrupa, asırlardır Şark Meselesi⁵⁷ adını verdiği, Türklerin önce Rumeli'den sonra Anadolu'dan

54 Şimşir, s. 66 (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1964, s. 151'den naklen)

55 Şimşir, s. 235-241.

56 Şimşir, s. 93.

57 Arif Bey'in adı geçen eserin 19. sayfasında Şark Meselesinin ruhunu yansıtan bir olay da, bu şüpheyi haklı kılar: "Birinci Dünya Harbi'nde, biz Almanlarla birdik, yanyana değüşüyorduk. Bizim zaferimiz onların, onların mağlubiyeti bizimdi. 1917 yılında, Filistin'de İngiliz Generali Allenby'nin karşısında perişan olduk. Şimdi uğradığımız bozgun, müttefikimiz olan Almanlar için de üzüntü ve kederi mucip bir yenilgi değil miydi? Fakat hayır!... Onlar için bir bayram oldu.

Zaferden sonra İngiliz Generali Allenby, Müslümanlığın, kible ve kâbesi olan Kudüs şehrine doğru yürüdü. Yaklaşınca atından indi, hürmet ve takdis olsun diye, çizmelerini de çıkararak KUDÜS'e kadar yaya ve yalın ayak yürüdü. Şehre girince, bütün dünyaya ve Hıristiyanlık âlemine hitâben bir askerî tebliğ neşretti. Bu tebliğinde General Allenby : (Yüz yıllardan beri, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında süregelen Haçlı Savaşları, bugün Haçlıların zaferi ile son bulmuştur. Kutlu olsun!) diyordu. Müt-

geldiği yere sürülmesi politikasını gütmüştü. Vatansever ve Hıristiyan kimliğiyle tanınan Goltz'un Osmanlı başkentini içeriye çekirmek istemesi, ayrıca zayıflayan Osmanlı ideal yapısının çözüldüğünü de işaretlerini veriyordu.

Goltz'un bu görüşlerine karşı Alman Büyükelçisi **Wangenheim**, birçok Türk gibi başkent İstanbul'da kalması zaruretine dikkatleri çekmeye çalışmaktadır. Wangenheim, Tarabya'dan Almanya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 29 Mayıs 1913 tarihli mektubunda şöyle demektedir: "Çağımızda İstanbul, Avrupa'nın diğer büyük şehirleriyle kıyaslandığında, en azından şehir, Türk subayları ve memurları için eğlence ve refah yolunda gayret sarfetmektedir... Buna rağmen Başkent olarak İstanbul'da elle tutulabilen veya tutulamayan birçok değerler bulunmaktadır. Bu sebeplerle bence, başkent kaydırılması Türkiye'nin tamamen dağılmasıyla sonuçlanacaktır.

Yüzyılı aşkımdır oldukça zayıf Türk Devleti'nin elinde bulunan ve süper güçleri kısındıran İstanbul, Avrupa ve Asya arasında en büyük merkezdir.

Sadece bu konumundan dolayı Türk diplomasisi, süper güçleri birbiriyle uğraştırarak ve böylece imparatorluğun varlığını garanti altına almış veya zamanla küçülmesini bütün beklentilerine rağmen geciktirerek başarılı olmuştur. İstanbul hâlâ bir Avrupa şehridir ve günümüzde Avrupa'nın dev politik ve ticarî hayatına telgraflar, demiryolları ve vapur bağlantılarıyla sınıksız bağlıdır. Başkent Asya kıtasına kaydırılması, Türkiye'ye olan ilgiyi derhal önemli ölçüde azaltacaktır, İran ve Fas seviyesine düşürecektir.

İstanbul, yüzyıllardan beri Halifeliğin ve İslâm dünyasının merkezidir. Başkent kaydırılmasıyla bu prestij kaybolur ve bunun sonucu İslâm dünyası birbirinden ayrılıp gitmezse, Arap Halifeliğinin oluşması için yol açılmış olur".⁵⁸

tefikimiz olan Almanlar da Kudüs'ün düştüğü ve bizim yere serildiğimiz gün, İngilizlerle, Fransızlarla ve bütün Hıristiyanlık âlemi ile birlikte günlerce bayramlar ettiler!... Kiliselerde çanlar çalınıp şükür duâları edildi."

58 Türkeri 134, R.13193, Bd. 32, f. Bd. 33. Yazının Almanca metni ve Türkçe çevirisi ekte verilmiştir.

5- Sasun (Talori) Ermeni Olayları Hakkındaki Görüşleri

Goltz'un, üzerinde durduğu hadiselerden birisi de, Anadolu'daki Ermeni olaylarıdır. Özellikle 1890'lı yıllarda Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları, Batı'da büyük akisler yapar. Sözde Ermeni katliamı, Batılılar tarafından ilmî olarak icat edilir. Güya insanlık adına hareket eden Batılı bazı yazar, politikacı, gazeteci ve hatta din adamları ⁵⁹, Osmanlı Devleti'nde Ermeni katliamı yapıldığına dair Avrupa'da kamuoyu oluşturmaya çalışır. Bu şahısların birçoğunun olay mahalline gelmeden Avrupa'ya yalan haberler ⁶⁰ uçurduklarını görüyoruz. Maksat da bellidir; Batı kamuoyunu Türklere karşı ayağa kaldırmak.

Bu sıralar Osmanlı Devleti'nde görevli olarak çalışan Goltz Paşa, haberlerin doğru olup olmadığını araştırır. Araştırma neticesinde bunların tamamen asılsız haberler olduğu kanaatine varır. Hatta Almanya Büyükelçisi Radolin, Başbakanı'na 30 Ekim 1895 tarihli yazısında şöyle der: "General Goltz, Ermeniler tarafından tasvir edilen katliamların kesinlikle vuku bulmadığından emindir". ⁶¹

General Goltz, Sasun (Talori) olayları ⁶² hakkında doğru ve gerçeği yan-

⁵⁹ Johannes Lepsius, bunlar içerisinde en çarpıcı olanıdır. Papaz olmasına rağmen, tek işi Batı kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine kızdırmaktır. Lepsius hakkında, Hans Berth'in *Türke, wehredich*, Leipzig 1898, Çev. Selçuk Ünlü, *Türk, Savun Kendini*, İstanbul 1988, adlı esere ve Ramazan Çalık'ın doktora tezine bk.

⁶⁰ Geniş bilgi için aşağıda zikredilen Alman belgelerine bk.: PA-AA *Orientalia Generalia* 5, Bd. 47-48, R. 14454, 1 April 1889; PA-AA *Türkei* 183, Bd. 15-16, N. 174, R. 14064; PA-AA, *Türkei* 175 c, Bd. 2, R. 14003, 1894.

⁶¹ PA-AA *Türkei* 183, Bd. 12, 1895, Radolin an Hohenlohe.

⁶² Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, adlı eserinde, Sasun olaylarını kısaca şöyle özetliyor: "Kumkapı olayını hazırlayanlardan birisinin önce Atina'ya kaçıp, sonra Türkiye'ye gelip Sasun'da anarşik eylemlere başlaması, bölgede Ermeniler ile Müslüman halk arasında çatışma çıkartacak zemin yaratması sonucu Ağustos 1894'de başlayan hadiselere Sasun İsyanı denir. Ermenilerin Müslüman aşiretlere tecavüzü, onların mukabelesine yol açar, isyanı bastırmaya gelen askerlere Ermeniler ateş açar. Sonuçta hükümet kuvvetleri olayı bastırır.", s. 96. Bu konuda bk.: Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 200-205; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 147-149; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 471-478; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 109-111; C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, Çev. Yavuz Ercan, Ankara 1993; Yves Ternon, *Tabu Armenien, Geschichte eines Völkermords*, Frankfurt-Berlin 1977, s. 69-73, (Çev. Emirhan Oğuz, *Ermeni Tabusu*, İstanbul 1993, s. 109-115. Çevirmen, kitabın başlığını tam olarak çevirmemiş. Tam olarak çevirilirse kitap adı : Ermeni Tabusu. Bir Halkın Katledilişinin Hikayesi olacaktır. Bu eser, tamamen yanlı ve taraflı bir çalışmanın ürünüdür; Gerayer Koutscharian, *Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878*, Berlin 1989, s. 98-100; Çalık, s. 110-122.

sıtmak için *Kölnische Zeitung*'ta Avrupa'da büyük yankı uyandıran 24. 2. 1895 tarihli bir makale yayınladı. Sasun'un coğrafi yapısı ve Ermeni olayları hakkında tatmin edici muhtevaya sahip olan yazısı ekte sunulmaktadır. Bu yazıyla aynı zamanda yüzyıl ara ile iki dönemi -Osmanlı Doğusu ile Cumhuriyet Türkiye'si Doğusunu- kıyaslamak şansını elde etmek istiyoruz.

6- Ankara'nın Başkent Olması Hakkında İsmet Paşa (İnönü)'nin Düşünceleri

Goltz'un başkentini Asya'ya kaydırılması ve Türk Milleti'nin yine kendi bağrından çıkaracağı liderlerle kurtuluşa ulaşacağı fikrinin, "Millî Mücadele'de" Atatürk ve arkadaşlarının önderliğinde Türk milletinin zaferi ve başkentini Ankara'ya kaydırılmasıyla gerçekleştiğini görüyoruz. Alman Napoléon, Başbakan İsmet İnönü ile, Ankara'nın başkentliği üzerine Haziran 1924'de bir röportaj yapar. İnönü, bu röportajda Ankara'nın başkent olarak kalması gerekliliğini aşağıdaki sözlerle vurgulamaktadır: "Biz Türkiye'nin gerekli olan yeniden yapılanmasını, güvenli ve sulh içerisinde yapmak istiyoruz. Bu yeniden yapılanma, sadece Anadolu'daki millî unsurlara dayandırılmalıdır. Bunun için İstanbul'a gitmiyoruz, bilâkis burada, Anadolu'nun merkezinde kalıyoruz. İsmet Paşa ayrıca, yüzyıllardan beri imparatorluğun menfaatlerinin Başkent İstanbul ve Boğazlar uğruna feda edildiğini; bundan dolayı imparatorluğun mahvolduğunu ve herşeyini kaybettiğini söyler. Şimdi İstanbul ve Boğazlar, imparatorluğun bütünlüğünün sağlanması için ortam sağlamalıdır. İstanbul'dan vazgeçmenin, özellikle İstanbul'da kalınmasıyla ilgili, bazı yanlış yorumlamalara ve tehlikelere, meydan vereceği bilinmektedir. Ama Türkiye'nin bütünü, İstanbul'dan daha çok tehdit altındadır; üstelik Türkiye'nin genel politik konumu açısından durumunun, İstanbul'un karşı karşıya kaldığı tehlikeden daha büyük ve önemli olduğunu sanıyor. Ankara'nın başkent olarak seçilmesine karşı olan, İnönü'nün de tanıdığı muhalefet; karar verebilecek bir güce sahip değildir. Hem bu muhalefet sadece İstanbul'da mevcut ve genelde dış desteklidir. İstanbul'un ekonomik açıdan gerilemesi karşısında, olumsuz tavır takınmaya gerek yok. Bu şehir hükümetin yanlış yaptığı dönemlerde tehlikelerle karşı karşıya kaldığı halde, hiçbir zarar görmeden şimdiye kadar olmadığı kadar gelişmiştir; kaldı ki ilk zamanların bilgisizlik ve tecrübesizliğini aşmış durumdadır. İleride ne olup biteceğini, görmemezlikten gelemeyiz. En azından bir nesil süresince merkez Anadolu'da kalmak zo-

runda. Zira bu süre zarfında İmparatorluk hayatiyetini ve birlikteliğini sürdürebilir. Hükümet, Ankara'yı kesin başkent olarak belirliyor ve millî birliğin sağlanmasını arzu eden hiçbir kimsenin de bu karardan dönmeyeceğini inancındadır. Bunun için şu anda söz konusu olan; Ankara'nın amacına uygun yapılandırılmasıdır."⁶³

SONUÇ

Netice olarak bir tarihî şahsiyeti ve dönemi ile ilgili düşüncelerini; gösterdiği çözüm yollarını, incelemeye çalıştık. Gelişmelerin; gelişmeyi derinden etkileyen şahsiyetlerin çevresinde, olgunlaştırılıp-oluşturulduğu bir vakiadır. Goltz da seviye itibariyle bu tür bir şahsiyettir. O, "vatansever bir subay" olarak, ordumuzun ıslahı ile uzun süre çalışmış ama sonuçta II. Meşrutiyet devrine gelindiği zaman Almanya'nın "bizim" diye sahipleneceği bir yerli subay kesiminin yetişmesini sağlayabilmiştir. Aynı şekilde, Alman silâhlarının Osmanlı Devleti'ne satılmasını ve pazar oluşturmalarını da takdirle karşılamak gerekmektedir. Şark Meselesi ile irtibatlandırılabilir, başkenti İstanbul'dan doğuya kaydırma düşüncesi ise "Hasta Adam"ın son demleri için ibret verici düzeydedir. Öyle ki bu tezde İstanbul'un olağan üstü cazibesi bile, terkedilebilirliğini selettirmeye engel olamamış, âdetâ İstanbul'dan vazgeçilebileceği telkini; Anadolu'da varolmak için şart gibi öne sürülmüştür. İstanbul'suz bir Anadolu'yu içine sindiremeyenler için Goltz'un en uyarıcı sözü, hatta kulaklara küpe yapılarak baş-göz üstünde taşınması gereken düşüncesi; milletlerin kendi içlerinden çıkacak liderler yani kendileri tarafından kurtarılıp yüceltilebileceği tezidir. Tabiidir ki burada, "öyleyse Goltz'un Türkiye'de misyonu nedir?" diye sorulmamalıdır. O, ihtiyar halinde bile "vatan için görevden kaçılmaz" diye düşünmüş, hatta düşünmemiş Kutul'da can vermiştir. İstanbul'un "terkedilebilir" olduğuna alışmak, alıştırılmak ayrı; başkentin Ankara olmasını gerekli görmek ayrı şeylerdir. Fetihden sonra İstanbul'u başkent yapmanın; gerileyip-yok olmanın başlangıcı sayılması; coğrafyanın aşırı suçlanmasını doğru kabul etmek demektir. Suçu "edilgen güzelliğe" yüklemek; Osmanlı'yı yükselten misyonu örtmek, gittikçe durağan-yatuk hale gelen pasif kemirgenliği yani ideal yapıdaki çürüme ve çözülme görmemek değil midir? Başkent Söğüt, Yenişehir, Bursa, Edir-

⁶³ Nadolny an das Auswaertige Amt, Konstantinopel, den 21. Juni 1924, Türkei, Po. 5, R. 78526, Bd. 1, f. Bd. 2, Innere Politik, Parlaments-und Parteiwesen in der Türkei.

ne, İstanbul arasında deęiŐirken "aktivite"nin kaybedilmesi niçin daha çok flaŐe edilmemektedir? Goltz, Wangenheim, Atatürk, İsmet Paşa gibi tarihi Şahsiyetlerin görüşlerini vererek geriye dönük zihin cimmastiği yapılmasına malzeme sunmak istedik. Tarih, ufuk açmak görevini değilse nasıl yapacaktır? Sason'la ilgili dökümanda öyledir. Yüzyıl öncesinin ibret verici sayfası olarak, değerlendirileceğini ümid ediyoruz.

EKLER

**Ek I- Goltz'un Osmanlı Başkentinin Anadolu'ya
Kaydırılması Meselesi**

a) Goltz'un Fikirleri

"Der natürliche Entwicklungsgang des Osmanischen Reiches wäre es ja überhaupt, wenn es sich mit seinem Streben vom Norden und Westen ab, dem Süden und Osten aber zuwendete... Freilich beginnt schon südlich der Linie, welche man vom Golf von Iskenderun nach der Südspitze des Van-Sees zieht, die Arabische Welt, und sie steht, je weiter nach Süden, desto schärfer im Gegensatz zur Türkischen. In Arabien im Süden gelten Türke und Giaur beinahe gleich. Ein neues Arabisches Chalifat, welches den alten Glanz wieder herstellen soll, beginnt seine Schalte vor sich her zu werfen und zieht als Zukunftsraum den ganzen Süden.

Alleine diese Feindschaft beruht im Wesentlichen auf der Unzufriedenheit mit der Schwäche der Türkischen Vormacht, sowie mit der Willkür und der Untüchtigkeit ihrer Verwaltung, und der Ausgleich wäre wohl möglich, wo das starke Band der Religionsgemeinschaft vorhanden ist. Der Ausgleich aber muss gesucht werden, wenn das Osmanenreich Bestand haben soll. Die Frage der wahrhaften Versöhnung der arabischen mit dem Chalifat der Osmanischen Sultane ist für die von viel grösserer Bedeutung, als ob noch ein Stück Macedonien, Cprius oder Thessalien verloren geht.

Günstig ist der Umwandlung auch "das reger werdende Gemeingefühl des Islams", das in neuerer Zeit viel stärker erwacht ist, als man in Europa ahnt...

Dieser Panislamistische Zug der Zeit könnte der Förderung der innerpolitischen Einheit, zur Verschmelzung namentlich der Arabischen und Türkischen Volksmassen viel beitragen, sobald er geschickt benutzt wird; drängt er doch naturgemäss zum Zusammenschluss aller mohammedanischer Nationalitäten.

Endlich kommt die Reihe an die Frage, deren Lösung den übrigen folgen müsste- die Frage nach der richtigen Wahl der Reichshauptstadt. Sie ist von ausserordentlicher Bedeutung. Constantinopel gleicht der Sirene des Ostens, welche Alle ins Verderben zog, die sich von hier anlocken liessen. Sein Besitz ist noch jeder Herrschaft verhängnissvoll geworden...

Die herrliche Lage der Stadt, die Schönheit der umgebenden Natur, der blaue, heitere Himmel und laue, erschlaffende Luft beherrschen den Menschen, indem sie ihn durch die Reize gewinnen, und rauben ihm allmählich die Thatkraft. Die zerstreute Lage entzückenden Billegiaturen, in denen sich das Leben der Grossen abspinnt, zersplittert durch weite Wege die Zeit. Aber auch abgesehen davon sind mancherlei Nachteile nicht zu übersehen. Wie sehr die Stadt einem Angriffe ausgesetzt ist, seit die türkischen Flotten nicht mehr die benachbarten Meere beherrschen, wurde schon gesagt. So lange die Regierung dort ist, wird sie immer unter dem Drucke dieser Gefahr stehen. So dann aber erhält Constantinopel durch seine Beziehungen mit dem gesammten Auslande, welche die Weltverkehrsstrasse der Meerenge ihm naturgemäss zuführt, ein internationales Gepräge. Man weiss dort sehr viel mehr von dem, was in London, Paris, Wien, Berlin und Petersburg vorgeht, als von eigenem Lande. Man interessiert sich mehr für die Fremde als für das Innere, das doch von Stambul aus regiert werden soll. So kommt es, dass Fragen, bloss durch die Nahe der Hauptstadt, eine Wichtigkeit gewinnen, welche sie für die Interessen des Reiches gar nicht besitzen. Irgend ein Fetzen des sandjaks von Novibazar, von Epirus oder Thessalien gewinnt mehr actuelle Bedeutung, als Tausende von Quadratmeilen in Asien. Kürzlich noch herrschte erbitterter Streit wegen einiger hundert Quadratkilometer in Thesalien und der Krieg drohte darum vom Neren auszubrechen.

Was aber bedeutet dieser geringsfügige Besitz gegen die Landstriche, die sich im Süden und Osten durch verbesserte Verwaltung und straffere Zucht erwerben lassen? Constantinopel lenkt den Blick von Reiche ab und Europa zu. Wer die Thätigkeit der Ottamanischen Regierung verfolgt, muss wahrnehmen, dass sie meist mit Angelegenheiten beschäftigt ist, die gar keine Türkischen Lebensfragen sind, sondern fremde Dinge. Die wichtigste ist die Meerengenfrage, und auch sie hat sehr an Bedeutung verloren

Für die Türkei ist sie nur noch eine Last, aber kein Schirm mehr. Die Bedeutung der Capitulationen, die ewigen, unfruchtbaren und verwirrenden Botschafftereinmischungen würden sofort auf ein weit geringeres Mass zusammenschrumpfen, sobald der Sitz der Regierung Konia oder Damaskus und Constantinopel nur ein grosser, beide Reichsteile verbindender Waffenplatz wäre. Die zahlreichen, den Grossherrn so sehr in Anspruch nehmenden Etiquettenfragen bei den häufigen Durchreisen fremder Fürstlichkeiten oder hohen Würdenträgern fielen fast völlig fort...

Constantinopel oder Dersaadet, der Sitz der Glückseligkeit, bietet durch die Verbindung des herrlichen Aufenthaltsortes mit der Nahe des Thrones so viele Vorteile gegenüber allen Provinzialstädten, dass es eine unheilvolle Anziehungskraft ausübt. Dort lebt es sich am angenehmsten; dort lassen sich am leichtesten Stellung, Einfluss, Vermögen gewinnen, und jeder Militär oder Beamte von einiger Bedeutung strebt mit allen Mitteln dahin, nach Konstantinopel zu gelangen...

Niemand, der einmal dort ist, will wieder ins Reich hinaus, sondern kämpft verzweifelt dagegen an. Auch die höchsten Beamten sehen im Stillen eine Verwendung in der Provinz als Provisorium, als Stufe zum Eintritt in das Paradies der Hauptstadt an. Das beraubt die Provinz der führenden Geister und auch in dieser Hinsicht wäre eine Decentralisation erwünscht.

Constantinopel hat seine grosse Rolle als Vermittlerin abendländischer Cultur für den Orient gespielt und wird sie auch noch geraume Zeit weiter spielen. Aber auch in dieser Hinsicht vollzieht sich eine Umwälzung. Die Verlegung des Welthandelsweges durch den Canal von Suez hat seine Bedeutung herabgemindert... Ein grosser Fürst, der die Rettung des Reiches und seine Umwandlung mit heiligen Ernst in Angriff nehmen wollte, müsste die Hauptstadt auf die Grenze der Türkischen und Arabischen Reichshälfte verlegen, -vielleicht nach Konia oder Casarea, vielleicht noch weiter nach Süden. Dort hatte der Herrscher der beiden Hauptbestandteile der Bövelkerung seines Reiches gleichzeitig unter Augen und könnte bei der Bedürfnisse miteinander abwägen und ausgleichen. Zugleich aber wäre er den zahlreichen untergeordneten Fragen und Verwicklungen entrückt, die nur den kleinen Europaischen Reichsteil angehen und die gegenwärtig doch für ihn persönlich die Hauptsache sind.

Constantinopel würde verlieren, aber das Reich und die Provinzen gewinnen. Nun sagt man freilich: Constantinopel allein gibt der Türkei ihre Bedeutung, und das ist insofern richtig, als es die Türkei für Europa interessant macht. Ob aber dieses Interesse dem Gesamtreiche und seinen Völkern mehr zum Heile als zum Verderben gereicht, ist eine andere Frage".

Türkçesi : "Osmanlı İmparatorluğu'nun tabii gelişme süreci, ancak Kuzey ve Batı'dan ayrılarak, Güney ve Doğu'ya yönelmesiyle mümkündür.

Bununla beraber İskenderun Körfezi'nden başlayarak, Van Gölü'nün güney ucuna kadar uzanan hattın güneyinde bir Arap dünyası bulunmaktadır ve burada güneye doğru indikçe Türklere olan düşmanlık artar. Güneyde kalan Arap ülkelerinde, Türk ve kâfir neredeyse eşittir. Eski ihtişamını yeniden ikâme etmesi gereken yeni bir Arap Halifesi öne çıkararak yönetimi ele geçirmeli ve faaliyet alanı olarak da bütün güney bölgelerini tercih etmelidir.

Bu düşmanlığın en önemli sebebi, Türklerin keyfi, beceriksiz ve zayıf yönetiminden hasıl olan memnuniyetsizliğe dayanmaktadır. Dinî birliğin mevcut olduğu yörelerde bu düşmanlık görülmez. Eğer Osmanlı İmparatorluğu mevcudiyetini devam ettirmek istiyorsa, bu uyumu sağlamak zorundadır. Halifeliği bünyesinde taşıyan Osmanlı Sultanları için, Araplarla gerçek barışın sağlanması meselesi, Makedonya'nın, Kıbrıs'ın, Teselya'nın kaybedilmesinden daha fazla önem taşımaktadır.

Son zamanlarda Avrupa'da tahmin edilenden çok daha fazla canlanmakta olan İslâm birliği ruhu da bu gelişmeye uygundur.

Çağın bu Panislâmist hareketi, iç politikada birliğin sağlanmasına, bilhassa Arap ve Türk halklarının birleşmesine çok katkıda bulunabilir. Tabii ki bu İslâmî hareketten faydalanıldığı takdirde, bütün Müslüman milletlerin tabii olarak birleşmesi sonucunu doğuracaktır.

Nihayet, sırada İmparatorluğun başkentinin doğru olarak seçimi meselesi vardır; bunun çözümü diğer sorunların çözümünü sağlayacaktır. Bu mesele, olağanüstü ehemmiyeti hâizdir. İstanbul, herkesi kendine çeken ve felâkete sürükleyen, Doğu'da bir deniz kızı gibidir. Ona sahip olan her hü-

kümdarı, felâkete götürmektedir..

Bu şehir, muhteşem konumuyla, çevresini saran güzel tabiatıyla, mavi ve açık gökyüzüyle, ılık ve gevşeten havasıyla, cazibesiyle kendine çektiği ve zamanla azmini yokettiği insana hükmetmektedir. Bunların yanısıra bazı dezavantajları da görmemezlikten gelinemez. Türk donanması komşu denizlere hükmetmez olalıberi, şehrin bir saldırıya ne ölçüde karşı koyabileceğinden daha önce bahsedildi. İdare, orada bulunduğu sürece, bu tehlike devam edecektir. Coğrafi yapılarından dolayı, İstanbul Boğazı dünya trafiğine geçiş sağlamaktadır. Bütün dünya ile olan ilişkisi sebebiyle İstanbul, uluslararası bir özellik kazanmaktadır. Orada, Londra, Paris, Viyana, Berlin ve Petersburg'da olup bitenler, kendi ülkelerinde olup bitenlerden daha çok biliniyor. İstanbul'dan idare etmesi gerekenleri kendi iç meselelerinden daha çok, dış meselelere ilgi gösteriyorlar. Bütün bu sorunlar başkenti yakından ilgilendirirken, hükümetin gündeminde yer almamaktadır. Novibazar, Epirus veya Teselya'dan koparılan küçük bir parça, Asya'da kaybedilen binlerce kilometreden daha önemli görülüyordu. Daha geçenlerde Teselya'da birkaç yüz kilometre kare için üzücü olaylar meydana gelmiş ve yeniden savaşın çıkma tehlikesi yaşanmıştır. Güney'de ve Doğu'da, sınırlarda kazandırılan bu önemsiz tasarruf pek bir anlam taşımıyor? İstanbul, bakışlarını İmparatorluktan çekiyor ve Avrupa'ya yöneliyor? Kim Osmanlı Hükümeti'nin faaliyetlerini izlerse, genelde kendi meseleleriyle değil de, başkalarının işleriyle uğraştığını görecektir. En önemlisi Boğazlar meselesidir ve o bile anlamını önemli ölçüde kaybetmiştir. Boğazlar artık Türkiye için bir şemşiye değil, bir yüküdür. Hükümetin merkezi Konya veya Şam olursa ve İstanbul da imparatorluğun iki yakasını birleştiren silah merkezi olduğu takdirde; sürekli, verimsiz ve yanlıcı sefaret müdahaleleri ve kapitülasyonların önemi en aza indirgenebilir. Yabancı prenslerin veya makam sahiplerinin sık sık yaptıkları seyahatlerde Padişahı rahatsız eden etiket sorunu tamamen ortadan kalkacaktır.

İstanbul veya mutluluğun merkezi Dersâdet, tahtı bünyesinde barındırması ve güzel bir ikâmetgâh olmasının birleşimiyle ve dayanılmaz çekiciliğiyle diğer vilâyetlere nazaran birtakım avantajlar sunmaktadır. Orada rahat yaşanılır; en kolay yoldan makam, nüfûz ve mal kazanılabilir. Önemli bir yer işgâl eden her asker ve memur, bütün vasıtaları kullanarak

İstanbul'a ulaşmaya çalışır.

Oraya bir gelen, bir daha oradan ayrılmak istemez ve buna karşı azimle mücadele eder. Yüksek kariyerli memurlar bile taşrada kendilerini geçici olarak addediyorlar ve burayı İstanbul'un cennetine geçiş için bir basamak olarak değerlendiriyorlar. Bu durum, vilâyetleri, işleyen idareden mahrum bırakıyor ve yerinden yönetimi talep ediyor.

İstanbul, en büyük rolünü batı kültürünün doğuya aktarılmasında oynamıştır ve önümüzdeki çağda da oynayacaktır. Ama bundan dolayı da bir değişim gerçekleşmektedir. Dünya ticaretinin Süveyş Kanalı vasıtasıyla yapılmaya başlanması İstanbul'un önemini azaltmıştır. İmparatorluğu kurtarmayı ve değişimi manevî bir ciddiyetle ele almak isteyen bir büyük hükümdarın, başkenti Arap-Türk sınırına kaydırması gerekir, -belki Konya'ya veya Kayseri'ye, belki de daha da güneye - Böylece hükümdar, imparatorluğu oluşturan iki ana toplumu göz önünde bulundurma fırsatına sahip olacak ve ihtiyaçlarında uyum ve dengeyi sağlayabilecek. Ama aynı zamanda birikmiş çok sayıda meselelerden ve sadece imparatorluğun Avrupa'daki küçük parçasını ve şahsını ilgilendiren gelişmelerden uzak kalacaktır.

İstanbul kaybedebilir, ama imparatorluk ve vilâyetler kazanabilir. Burada şöyle denebilir: İstanbul, Türkiye'ye yalnız kendi anlamını veriyor. Şu bir gerçektir ki İstanbul, Türkiye'yi Avrupa için ilginç yapmaktadır. Bu ilginin bütün imparatorluğa ve halklarına faydadan çok zarar verip vermediği ise bir başka sorundur."

b- Alman Büyükelçisi Wangenheim'in Düşüncesi

"In neuerer Zeit kommt hinzu, dass Konstantinopel die einzige Stadt des Osmanischen Reiches ist, in welcher Europäischer Komfort und Luxus eingedrungen ist. So wenig dies auch im Vergleich mit anderen europäischen Grosstädten sein mag, für die Türkischen Offiziere und Beamten bietet die Stadt beständige Versuchungen zum Vergnügen und Wohleben... Trotzdem hängen an Konstantinopel als Hauptstadt so viele teils greifbare teils imponderabile Werte, dass meiner Überzeugung nach eine Verlegung der Hauptstadt den völligen Zerfall der Türkei zur Folge

haben müsste.

Konstantinopel ist das grosse Zentrum an der Grenze zwischen Europa und Asien, welches die Eifersucht der Mächte seit über 100 Jahren nur in den Händen des relativ schwachen Türkischen Staatswesens wissen wollte.

Nur von dieser Stelle aus ist es der Türkischen Diplomatie gelungen, die Mächte immer gegeneinander auszuspielen und so den Bestand des Reiches zu sichern oder seine allmähliche Abnahme doch über alle Erwartung hinaus zu verzögern. Konstantinopel ist eben doch eine europäische Stadt und heutzutage durch Telegraphen, Bahn- und Dampfschiffverbindungen dem grossen wirtschaftlichen und politischen Leben Europas eng verbunden. Eine Verlegung der Hauptstadt auf das asiatische Festland würde das ganze Interesse an der Türkei sofort wesentlich herabmindern und dieselbe auf das Niveau Persiens oder Marakkos niederdrücken.

Aber nicht nur der äussere Druck, welcher die Türkei bisher zusammengehalten hat, müsste nachlassen, auch die zentrifugalen Kräfte im Innern würden an Stärke gewinnen. Denn die Eroberung Konstantinopels und grosse Weltstellung, welche sich daran knüpfte, ist die Kalifenwürde an die Türkischen Sultane gelangt. Konstantinopel war als Sitz des Kalifen Jahrhunderte hindurch das Zentrum der ganzen Muhammedanischen Welt. Mit der Verlegung der Hauptstadt müsste dieses Prestige fallen, und der Weg wäre frei für die Schaffung eines Arabischen Kalifats, wenn nicht überhaupt die Muhammedanische Welt damit ganz auseinanderfiel.

Konstantinopel muss das Zentrum des Reiches bleiben. Allerdings erwägt er die Schaffung einer zweiten Residenz in Asien, noch welcher der Sultan zeitweilig übersiedeln könnte, um seinen dortigen Untertanen naher zu sein. Ihm scheint dabei in erster Linie Aleppo vorzuschweben, dessen zentrale Lage namentlich auch eine Einflussnahme auf die Arabische Welt ermöglichen würde".

Türkçesi : "Çağımızda İstanbul, Avrupa'nın konforunun ve lüksünün gerebildiği imparatorluğun tek şehridir. Avrupa'nın diğer büyük şehirleriyle kıyaslandığında, en azından şehir, Türk subayları ve memurları için eğ-

lence ve refah yolunda gayret sarfetmektedir... Buna rağmen başkent olarak İstanbul'da elle tutulabilen veya tutulamayan birçok değerler bulunmaktadır. Bu sebeplerle bence, başkentini kaydırılması Türkiye'nin tamamen dağılmasıyla sonuçlanacaktır.

Yüzyılı aşkındır sadece, oldukça zayıf Türk Devleti'nin elinde bulunan ve süper güçleri kısındıran İstanbul, Avrupa ve Asya arasında en büyük merkezdir.

Sadece bu konumundan dolayı Türk diplomasisi süper güçleri birbirine düşürerek ve böylece imparatorluğun varlığını garanti altına almış veya zamanla küçülmesini bütün beklentilere rağmen geciktirerek başarılı olmuştur. İstanbul hâlâ bir Avrupa şehridir ve günümüzde Avrupa'nın dev politik ve ticarî hayatına telgraflar, demiryolları ve vapur bağlantılarıyla sınıksız bağlıdır. Başkentini Asya kıtasına kaydırılması, Türkiye'ye olan ilgiyi derhal önemli ölçüde azaltacaktır ve İran, Fas seviyesine düşürecektir.

Günümüze kadar Türkiye'nin ayakta durmasını sağlayan dış baskının kalkmasının yanı sıra, içteki merkezi güçlerin de kuvvetlendirilmesi gerekir. İstanbul'un fethi ve dünyadaki önemli konumuna bağlı olarak halifelik ünvanı Türk sultanlarına geçti. İstanbul, yüzyıllardan beri Halifeliğin ve İslâm dünyasının merkezidir. Başkentini kaydırılmasıyla bu prestij kaybolur ve bunun sonucu İslâm dünyası birbirinden ayrılıp gitmezse bile, Arap halifeliğinin oluşması için yol açılmış olur.

İstanbul, İmparatorluğun merkezi kalmalı. Şüphesiz vatandaşlarına daha yakın olabilmek için, Sultan'ın arasına gidebileceği, Asya'da ikinci bir merkez (başkent) oluşturulmalı. Ona, ilk anda Arap dünyasını etki alanına alabilmek için konumu müsait olan Halep aday görülebilir".

Ek II- Die Ereignisse von Talory (Sassun)

"Bei der allgemeinen Aufregung bis in Europa über die Vorgänge in Kurdistan herrscht, wird der Umstand vollkommen übersehen, dass alle Berichte über die angeblichen Gemetzel von Talory um grossen ganzen aus der selben Quelle, nämlich aus Mitteilungen von armenischer Seite.

(1). Dass diese nur die schwersten Anklagen gegen die osmanische Herrschaft und ihre Organe, namentlich die beteiligten Truppen enthalten, liegt in der Natur der Sache. Demgegenüber hat die Türkische Regierung bisher entweder ganz geschwiegen oder einige magere Angaben veröffentlicht, die ihrer Sache nicht nützlich waren und viel eher den Verdacht erweckten, als könne man nicht offen mit der Wahrheit hervortreten, da man die ernstesten Dinge zu verbergen habe.

Wer Land und Leute kennt, dessen Ohr klangen die Schauergeschichten von der Abschachtung von Tausenden von Menschen, von Frauen und Kindern höchst unwahrscheinlich. Das niedere türkische Volk auf dem Lande, das den Ersatz für die Armee liefert, hat im allgemeinen durchaus keine Neigung zu Roheit und Brutalität, und die Erziehung in der Truppe ist nicht dazu angethan, in dem Soldaten Ausschreitungen der Energie zu fördern. Das Bild, welches ich mir hiernach von dem Geschehenen machte, war, dass die Schilderungen unzweifelhaft die ärgsten Übertreibungen enthielten, dass vielleicht beim Einschreiten der Truppen infolge von Befehlen die anders ausgelegt wurden, als sie gemeint waren, über das nötige Mass von Strenge hinausgegangen worden sei, dass aber die Berichte über Barbarische Grausamkeiten der Mythenbildung angehörten, wie dieselbe sich meist um ähnliche Vorgänge zu spinnen pflegt. Jedenfalls hielt ich mich überzeugt, dass eine ausführliche amtliche Darstellung, welche das vorhandene beweismaterial rückhaltlos veröffentlicht, die allergünstigste Wirkung üben und viel dazu beitragen würde, die entrusteten Gemüter in Europa zu beschwichtigen.

Einsweilen ist man sicherlich berechtigt, zur Steuer der Wahrheit mitzuteilen, was *privatim* aus guter Quelle von türkischer Seite bekannt wird. Die Umstände haben mir in dieser Hinsicht eine günstige Gelegenheit geboten, da mich nahe Beziehungen mit dem anfangs an die Spitze der an Ort und Stelle geschickten Untersuchungscommission gestellten Divisionsgeneral Abdullah Pascha verbinden. Langjährige gemeinsame Arbeit hat mich zu dem Charakter dieses Mannes, dessen Wahl nur die allgemeinste und rückhaltloseste Anerkennung finden konnte, volles Vertrauen gewinnen lassen, sodass mir an seiner Glaubwürdigkeit kein Zweifel aufkommt. In der nachfolgenden Darstellung gebe ich zunächst ihm das Wort, wie es sich nach eingehenden Gesprächen in Kürze zusammenfassen lässt:

Die Reise der Untersuchungscommission gestaltete sich schwieriger, als man es sich in Europa, wo man bei solchen Anlässen "ein schnelles und energisches" Einschreiten der Regierung fordert, gemeinhin denken mag. Am 24 Nowember v. J. verliess sie Konstantinopel; erst 26 Tage später gelangte sie nach Musch. Bis Erzurum, wohin sie sich über Trapezunt und Ersindjan begeben, ging trotz der vorgerückten Jahreszeit alles noch gut von Statten. Dort fand man aber die graden Wege nach Süden über den Palandeukendagh verschneit und musste eine Seitenweg in südöstlicher Richtung über den Deweboyun (2) nach dem am Südhang der Gebirge im Thale des Bingöl-su, 1800 m hoch, gelegenen Orte Küllü einschlagen. Dann überschritt man den durch seine Schneestürme berühmten Pass von Aghviran und erreichte Chinms, eine bedeutende, im Aufblühen begriffene Stadt am Ostfusse des Bingöl-dagh. Von dort führt eine grosse Strasse im Thale zwischen dieser Bergmasse und dem Hamur-dagh über Gümzüüm weiter, die jedoch Umwege macht. Um schneller ans Ziel gelangen, entschloss man sich die Ausläufer des Bingöl gradeswegs zu überschreiten, ward aber auf der Höhe vom Schneesturm überfallen. Boten wurden, nachdem man mit Mühe und Not in einem einsamen Stalle Zuflucht gefunden, der nachfolgenden Bagage entgegengeschickt, um sie zu warnen, sie irrten sich jedoch. Auch die Mannschaften mit den Tragtieren verloren den Weg und konnten nur durch das Aufgebot des 22 und 23 Hamidis-Regiments (3), welches man am nächsten Morgen in Tscharbichor veranlasste, aufgefunden und fünf Tage später der Commission nachgeführt werden. Diese hatte sich inzwischen von berittenen Kurden einen künstlichen Durchgang durch als Schneemassen bahnen lassen. Das dabei beobachtete Verfahren war ein sehr eigentümliches. Schaufel und Spaten würden wenig nützen. Die Reiter treiben ihre Pferde gewaltsam in die hoch aufgetürmten Schneeschanzen hinein und lassen die selben allmählich niedertreten. Teppiche werden bereit gehalten, auf die sich der Mann wirft, wenn er in Gefahr ist, zu versinken. Ein anderer nimmt sofort seine Stelle ein, und so dringt man langsam vorwärts. Nur der Unerschrockenheit ihrer braven Bedeckung verdankten Abdullah Pascha und seine Begleiter, dass sie glücklich das Thal und ihr Ziel Musch erreichten.

Nahe südlich dieser Stadt liegt der Schauplatz der viel besprochenen Ereignisse, eine wild zerklüftete Hochgebirgsmasse, deren Fuss mit steilen Abhängen bis dicht an den Ort herantritt und die durch tief eingeschnittete

Thäler in mehrere Gruppen geteilt wird. Die grössern Wasser fliessen indes nach Süden zum Tigris ab; der Zugang im Norden, von Musch aus, ist daher äusserst schwierig. Der östliche Theil des Gebirges bildet die jetzt so oft genannte Landschaft Sassun, durchstromt vom Sassundere; dann folgt nach Westen zu die von Schadaq, ferner das Thal von Talory und noch weiter westlich der Andog-dagh. Kürdische Stämme bewohnen diese Gebirgswelt, mit Armeniern untermischt. Die letztern habern namentlich das in der Mitte gelegene Thal von Talory, aber auch Schadag und den Andog-dagh inne.

Das Talory-Thal scheint einen bequemen Durchgang durch die Gebirge zu bilden, der jedoch von je her für unsicher galt, sodass die Reisenden ihn nur in stärkeren Abteilungen zu passieren wagten. Auf den dieses Thal östlich begrenzenden Bergen sitzt der kurdische Stamm der Bikranlı (wahrscheinlich Bekirhanlı, das die Leute des Bekir-han, Bekir-Chan, der einst zahlreich und mächtig, heute auf etwa 150 Männer zusammengeschmolzen sein soll. Alljährlich zum Sommerbeginn zogen die Bikranlı, wie alle Nomaden des Orients (5) mit ihren Herden zu den Jailas (Matten) ins Hochgebirge, um die frische Weide zu benutzen. Auch sie wählten dabei den Weg durch jenes Thal, und ihre Besuche waren regelmässig der Anlass zu Reibungen und Zusammenstössen mit den dort wohnenden Armeniern. Diesen glückte es vor etwa 30 Jahren, durch Abgaben, den Schutz der nahe wohnenden Beys von Sassun zu erkaufen, welche Jeziden (6) sind, und mit ihrer Hülfe die mohamedanischen Bikranlı abzuwehren. Die Kämpfe, welche diese letztern mehr und mehr schwächten, dauerten jedoch bis in die neueste Zeit fort. Das armenische Element, das noch vor 60 Jahren nur 5-6 Dörfer in jener Gegend inne hatte, halt dort augenblicklich deren 45 besetzt, von denen nur etwa die Hälfte an den letzten Unruhen beteiligt war.

Seit mehreren Jahren entsandte die Türkische Regierung zur Zeit des Umzugs nach der Jaila regelmässig ein Infanterie-Bataillon in das Bergland am Andag-Dagh, um die Zusammenstösse der Bikranlı und Armenier zu hindern. Jenen wurde ein anderer, laengerer und schwierigerer Weg nach ihren Matten zugewiesen. Auch im verflossenen Jahre erschienen zum gleichen Zweck, wie früher Truppen, diesmal jedoch nur zwei Compagnien der Besatzung von Musch unter Führung eines Kolagassi (Vice-

Major), Mustapha Efendi. Sie gehörten dem 4. Bataillon des 32. Linienregiments an. Mag nun diese geringfügige Macht zu schwach gewesen sein, das ganze Gebiet hinreichend zu überwachen, oder eine andere Ursache vorgelegen haben; der Streit zwischen Bikranlı und Armeniern erneuerte sich. Die ersteren, um den beschwerlichen Umweg zu vermeiden, der ihnen stets Einbusse an Menschen und Vieh gebracht hatte, betreten wieder das Armenische Hochthal, wurden angegriffen und mit erheblichen Verlusten zurückgeschlagen. Die Bikranlı klagen ihre Gegner vieler bei dieser Gelegenheit begangener Grausamkeiten an.

Unstreitig sind die Armenier jener Gegend von ihren friedfertigen Stammesgenossen in den grossen Städten sehr verschieden, ein rauhes und abgehartetes Bergvolk, das noch heute die Tracht der Kurdischen Hirten aus ungegerbten Schaffellen trägt, Kurdisch, nicht Armenisch spricht und keineswegs unkriegerisch ist. Der Türkische Kaimakam oder Kreisvorsteher, der die Verwaltung des Gebietes führen soll, hat seinen Sitz ausserhalb desselben und noch nie eine wirksame Autorität ausgeübt. Diese Umstaende erklæaren es, dass sowohl der ältere Armenische Agitator Damadian als auch vor den letzten Ereignissen der bekannte Hamparssun sich das Gebiet von Talory als Schauplatz der Tättigkeit erwählten. Der letztgenannte, der damals ein Medicinschüler in Konstantinopel, vor einiger Jahren bei dem Armenischen Putsch von Kumkapu in Stambul eine Rolle gespielt hatte, dann nach Athen entkommen war, später sich in Genua aufhielt, tauchte unerwartet unter falschem Namen im Talorythale auf und übernahm den Befehl gegen die Bikranlı.

Nach dem Siege über diese setzten sich Hamparssun und seine Leute auf dem Andoq-dagh fest und bereiteten dessen Verteidigung vor, vermutlich, um auf eine etwaige Rückkehr der von befreundeten Staemmen verstärkten Bikranlı gefasst zu sein. Hamparssun erliess eine Bekanntmachung, in welcher er sagte, dass er in neuntägigen Kaempfer Sieger geblieben sei und mit Gottes Hülfe darauf rechne, auch künflig seine Feinde zu schlagen. Er schrieb den an dem Aufruhr noch nicht beteiligten Gemeinden und forderte sie zu seiner Unterstützung auf. Die Schriftstücke befinden sich in den Händen der Türkischen Behörden, und ihre Veröffentlichung wäre unzweifelhaft geboten, um Licht in die ganze traurige Angelegenheit zu bringen.

Kolagassi Mustapha Efendi hatte sich während des ganzen Wirrwars bemüht, die armenischen Gemeinden zur Ruhe und zur Niederlegung der Waffen zu bewegen, aber nichts ausrichten können. Sich mit seinen beiden schwachen Compagnieen bedroht fühlend, raumte er schliesslich Schinek und Simal, zwei Dörfer am Nordwestabhänge des Andog, wo er bis dahin gestanden hatte, und zog sich auf Musch zurück. Dort, wie in Bitlis, waren inzwischen die Nachrichten über das Vorgefallene eingetroffen und die Gerüchte haben die Gefahr augenscheinlich bedeutend übertrieben, da man zeitweise sogar Musch selbst bedroht glaubte. Auf Antrag der Lokalbehörden setzte die Regierung daher Truppen dorthin in Bewegung. Es sammelten sich unter Befehl des Obersten Tewfik Bey ausser dem schon genannten 4. Bataillon des 32. Infanterie-Regiments noch zwei Compagnieen vom 2. Bataillon desselben Regiments aus Bitlis, das 3. Bataillon des 29. Regiments aus Erzurum, eine Schwadron vom 23. Linien-Cavallerie-Regiment und 50 berittene Gendarmen, im ganzen höchstens 1200 Gewehre, 120 bis 130 Sabel, ferner drei Berggeschütze aus Charput. Mit dieser Abteilung setzte sich der Oberst am 25. August von Musch aus auf äusserst beschwerlichen Gebirgspfaden in Bewegung. Die Berggeschütze mussten bald zurückbleiben und haben -entgegen den allgemein verbreiteten Nachrichten- am Kampf keinen Anteil genommen.

In Reserve hinter dieser fliegenden Colonne wurden einige Tage später noch folgende Truppen zusammengezogen: das 2. Bataillon des 26. Infanterie-Regiments von Charput aus, das 8. Jaegerpataillon aus Erzindjan, noch drei Schwadronen des 23. Linien-Cavallerie-Regiments sowie eine 250 Pferde starke Schwadron Hamidie-Reiterei. Alle diese Abteilungen blieben aber in Musch stehen und haben die Stadt überhaupt nicht verlassen, was festzustellen wichtig ist, weil die angeblichen Greuelthaten grade den Hamidie-Reitern zur Last gelegt worden sind.

Oberst Tewfik Bey fand bei seinem Eintreffen am Westfusse des Andaq die von Mustapha Efendi geräumten Ortschaften Schinek und Cimal durch bewaffnete Armenier besetzt und forderte diese zunächst zur Waffenstreckung auf. Die Verhandlungen darüber dauerten zwei Tage lang fort, führten aber zu keinem Ergebniss. (7) Der Oberst entschloss sich deshalb für den nächsten Morgen zum Angriff auf die beiden Dörfer, die nach kurzem Gefechte genommen wurden. Die Verteidiger zogen sich auf den

Andog zurück, während die Truppen zunächst stehen blieben. Tewfik Bey Absicht war es, die Gebirgsmasse westlich und südlich zu umgehen, um so das untere Thal von Talory und diesen Ort selbst zu erreichen. Damit hatte er den Andog zwischen sich und Musch gebracht. Auf seine hierüber an das Generalcommando des 4. Armeecorps in Erzindjan erstattete telegraphische Meldung wurde ihm jedoch die Weisung zuteil, auf den besetzten Berg selbst vorzugehen, "da es aus militärischen Gründen nicht rathlich sei, denselben bei dem Marsch auf Talory in der Flanke und im Rücken zu lassen".

Somit wurde in den nächsten Tagen das Vorgehen gegen den Andoq fortgesetzt. In dem äussert zerrissenen und zerkiusteten Gebirge kamen dabei die verschiedenen Abteilungen bald auf weitem Raume auseinander, und die Gefechtshandlung löste sich in eine Reihe einzelner Scharmützel auf, bei denen die Truppen gemeinsam dem Gipfel des Berges zustrebten. Am zweiten Tage gelang es dem Obersten, seine bataillone dort wieder zu sammeln, und er ging nun auf der Höhe in südlicher Richtung weiter vor. Noch an den beiden folgenden Tagen fanden Plänkeleien statt; dann erlosch der Widerstand. Die Truppen hatten einen Hauptmann (der bald nach seiner Verwundung im Lazarett starb) und vier soldaten an Toten, 16 Mann an Verwundeten eingebüsst. Die Zahl der bawaffneten Aufständischen wird einerseits auf 750-800, von andern bedeutend höher, nämlich bis auf 3000 geschätzt. In Anbetracht des geringen Verlustes beim Detachement Tewfik Bey erscheint die erste Schätzung als die richtigere. Den Verlust der Armenier gibt der mit Beerdigung der Toten beauftragt gewesene Mustapha Efendi im ganzen auf 175-200 Tote und Verwundete an. (8) Dreihundert Gewehre verschiedener Art und eine Anzahl aus Bronze gut gearbeiteter Bomben, die wohl nach Art der Handgranaten zur Verteidigung von Abhängen und Engwegen dienen sollten, wurden von den Soldaten auf dem Kampfplatze gefunden. Den Abschluss bildete die Gefangennahme Hamparssuns nebst 18 seiner Anhänger nahe bei dem Dorfe Güllügüsan, wo er sich in eine an steiler Felswand gelegene Grotte zurückgezogen hatte. Einer seiner eigenen Landsleute verricht ihn. Es war den Soldaten indessen nicht möglich, dem Zufluchtsorte beizukommen; kein Pfad führte aus der Tiefe dort hinauf... Endlich entdeckte man, dass die Grotte von der Höhe aus einen halsbrechierischen Zugang habe, und erstieg auf Umwegen den über derselben gelegenen Gipfel. Selbst eines der

Bergeschütze soll nach ausserordentlichen Anstrengungen dorthin herangeschaft worden sein, dann aber nichts genutzt haben. Man verlegte sich schliesslich auf eine Belagerung, und nach einiger Zeit kam auch ein Mann aus der Grotte zum Vorschein, der emporklomm und angab, dass sich im ganzen 16 Flüchtlinge unten verborgen hielten, Hamparssun aber nicht bei ihnen sei. Man bediente sich nun dieses Gefangenen als Vermittlers und bewog einen seiner Gefahrten nach dem andern, aus dem Versteck heraufzukommen. Der Umstand, dass nicht 16, sondern noch ein siebzehnter und achzehnter Flüchtling erschien, machte in Oberst Tewfik Bey den Verdacht rege, noch nicht am Ende zu sein. Durch eindringliches Befragen erfuhr er denn auch, dass Hamparssun selbst thatsächlich noch in der Grotte sei. Ein Parlemtiren und Rufen begann, das endlich auch den Führer zutage förderte und ihn bewog, sich ebenfalls zu ergeben. Alle diese Gefangenen befinden sich noch heute in den Haenden der Behörde.

Mittlerweile erschienen auch der Mutessaif (Praesident) des Sandjaks (Regierungs-Bezirk) von Gendsch, dem der District von Talory angehört, sowie der von General Commando abgesandte Generalstabs Oberst Ismael Bey, Schwiegersohn des in Deutschland seinerzeit wohlbekannten Mehmet Ali Pascha (Detroit aus Magdeburg), ein durchaus europaisch gebildeter Mann, der sich des besten Rufes erfreut, an Ort und Stelle. Die Truppen blieben dann noch bis zum Einbruch der rauhen Jahreszeit in der Umgebung des Andoq stehen, worauf sie nach Musch zurückkehrten. Reibungen mit der Bevölkerung sind nicht weiter vorgefallen.

Soweit der Bericht Abdullah Paschas, der, wie ich nochmals betone, zweifellos wissentlich keine falsche Angabe enthaelt.

Verfolgt man ihn mit unparteiischem Blicke, so gelangt man zunächst zu der Überzeugung, dass das Ereignis das grosse Aufsehen, welches es erregt hat, nicht verdient, und dass ein Gemetzel von bedeutenderem Umfange - ganz abgesehen davon, dass es von Türkischer Seite aufs bestimmteste geleugnet wird und auch der Pascha es entschieden in Abrede stellt an sich, den Umständen nach, höchst unwahrscheinlich ist...

Hierfür spricht vor allen Dingen, dass die Ankunft der Truppen den Aufständischen nicht überraschend kam, sondern ihnen die Zeit blieb,

Greise, Frauen und Kinder fortzuschaffen. Da sie die ihnen gelassene Frist dazu benutzten ihre Herden bei den befreundeten Beys von Sassun in Sicherheit zu bringen, so wurde es auch unbegreiflich erscheinen, wenn sie ihre wehrlosen Angehörigen in der Nahe des Kampfplatzes zurückgelassen hatten.

Sodann aber ist der Andoq-Dagh niemals umzingelt gewesen; die kleine Zahl der beteiligten Truppen hatte dazu gar nicht ausgereicht. Diese drangen veilmehr von einer einzigen Stelle aus in die Gebirgsmasse ein; Die Flucht nach Süden und Osten stand jederzeit offen; der befreundete Bezirk von Sassun war nicht fern. Von den Bewegungen der Truppen, die sich nach und nach vollzogen, blieb man unterrichtet und konnte sie genau verfolgen. Der Aufruf Hamparssuns soll sogar davon sprechen. Man hatte also, wenn man gewollt, ihnen ausreichen können. Unverständlich wurde es auch sein, dass man Wehrlose massenhaft niedergemacht haette, aber der gefangenen Führer schonte, gegen welche doch die Erregungen am grössten gewesen sein muss.

Obleich die Anwesenheit Abdullah Paschas in Musch nur kurz war, so beruht sein Bericht doch auf Einsicht eines Teils der vorhandenen Schriftstücke, auf sorgfertigen Erkundigungen waehrend der Reise und auf Unterredungen mit Augenzeugen. Unter diesen befanden sich die drei Armenischen Mughtars (Ortsvorstaende) von Schinek, Simal und Güllügüsan. Die selben baten um Getreide und Lebensmittel für ihre Gemeinden und reclamirten wegen ihrer Herden, die ihnen von den Beys von Sassun nicht vollständig zurückgegeben seien. Einer der letztern ist auch gefänglich eingezogen worden. Aber sie wusste nichts von einem Gemetzel zusagen.

Ercshöpfend und abschliesend kann das so gewonnene Bild der Vorgänge natürlich nicht sein. Dies zu liefern wird auch der an Ort und Stelle befindlichen gemischten Commission, bei der Sicht ein russischer, ein englischer und ein französischer Vertreter befinden, erst nach längerer Arbeit gelingen. Sie wird hoffentlich aufzuheilen wissen, welcher Anteil an der Entstehung der Unruhen den Missgriffen der Lokalen Verwaltung, welcher hingegen einer von aussen her genärten Agitation zukommt. Dass es an einer solchen nicht gefehlt hat, scheint unzweifelhaft; die abenteuerlichsten

Gerichte von zu erwartender Hilfe sind jedenfalls unter dem unwissenden Bergvolke verbreitet gewesen.

Von der Hand wird die hier von mir getreu erzählte Darstellung zu Beruhigung beitragen und erkennen lassen, dass die Schilderung der Schreckensscenen, die vorgefallen seien sollen, glücklicherweise im grossen ganzen der ausschmückenden Phantasien der Erzähler angehört. Bilder, wie dasjenige der vor den Soldaten mit ihren Kindern auf dem Arm in den Abgrund springenden Mütter, sind übrigens nicht neu sondern gehören zur Ausstattung der meisten Berichte von Kämpfen mit Bergvölkern. Sie wurden seinerzeit ganz aehnlich aus dem Kaukasus erzählt, als die russischen Truppen die Aufstände Schamyls niederwarfen. Einzelne Taten der Wildheit und Roheit werden leider immer vorkommen, wo unter ähnlichen Verhältnissen gefochten wird. Im vorliegenden Falle wäre es natürlich gewesen, wenn namentlich die Klagen der Bikranli, die bei Obers Tewfik Bey erschienen, als er vor dem Andog-Dagh eintraf, Erbitterungen unter den Soldaten hervorgerufen haetten und bei der Zersplitterung der Mannschaft in einem so wilden Gebirglande kann der Befehlshaber unmöglich jede Ausschreitung einzelner Leute hindern.

Wichtiger als die Frage nach den Vergangenen ist aber die, wie in Zukunft einer Wiederholung zu verhüten sein wird. Sie ist nicht leicht zu beantworten. Das Heil in "Autonomer Verwaltung" zu suchen, ist dadurch ausgeschlossen, dass die Armenier, welcher nach den neuesten statistischen Ausweisen, Katholiken und Orthodoxe zusammen genommen, überhaupt nicht über 800.000 Seelen zählen, im ganzen Reiche zerstreut wohnen, aber nirgends einer Mehrheit in der Bevölkerung bilden. Man spricht ferner von Reformen ohne recht zu wissen, welches diese Reformen sein sollen. Die Organisation der Türkischen Verwaltung ist, wenn dieser geleitet wird, wie die gesetzlichen Bestimmungen es vorschreiben und der Grossherr es wünscht, keine schlechte. Namentlich ist den Gemeinden in allen innern Angelegenheiten grosser Selbstständigkeit gewährt. Es wird also schliesslich alles darauf ankommen, die hohen Verwaltungsämter mit umsichtigen, ruhigen und rechtschaffenen Leuten zu besetzen, die allgemeines Vertrauen geniessen. Derartige Männer sind in der Türkischen Beamtenwelt recht wohl zu finden, und sie werden es auch vorstehen, ihre Organe wirksam zu überwachen, um jeden Anlass zu neuen Reibungen zu

verhüten.

Ihrerseits müssen freilich uch die Armenier auf die Agitation gegen die Regierung verzichten. Sie ist umsomehr zu missbilligen, als ihr das erreichbare Ziel fehlt; denn, wie eben erwachnt, macht die armenische Bevölkerung überall nur Minderheiten aus. Der gebildete Teil derselben, den unter anderm auch viele hohe Staatsbeamte angehören, hat seinen Einfluss auf die erwageten Gemüter unter den Landsleuten -namentlich auch im Auslande- geltend zu machen, um sie zu loyalem verhalten, zur Ruhe und Besonnenheit zurückzuführen. Nur so kann ein Befriedigender Zustand wieder angebahnt werden."⁶⁴

1 Europäischer Augenzeugen waren bekanntlich nicht zugegen. Ein gelehrter Forscher, der sich in der Nahe befand und der mich bei seiner Rückreise in Constantinopel aufsuchte, stellte die Gmetzel entschieden in Abrede, schilderte dagegen den Zustand des Landes infolge der letzten Missernte als traurig.

2 Kamelhals eine Gebirgskette, welche Erzurum im Osten und Südosten umschliesst und in neuerer Zeit beseitigt worden ist.

3 Neuerdings Organisierte National-Cavallerie-Regimenter unter dem Officiere der Armee.

4 Auf der Rückreise nach Kostantinopel wurde Abdullah Pascha am Kop-Dagh, zwischen Erzurum und Bayburt, abermals durch Schneemassen aufgehalten und zur Umkehr genötigt, bis hundert gemietete Arbeiter einen Weg geöffnet hatten.

5 Vergleich "Ein Ausflug nach Massedonien" Berlin, R. w. Decker. Seite 44.

6 Die Jeziden bilden eine besondere Secte, die sich zwar als zum Islam gehörig betrachtet, aber zahlreiche demselben zuwiederlafende Sitten und Gebraeuche beobachtet, so dass sie den übrigen Mohamedanern feinlich gegenübersteht, die ihrerseits dieses Gefühl der Gegnerschaft erwiedern.

7 Die Türkischen Unterhaendler erhielten von den Wortführern der Armenier u.a. zur Antwort: "Geht nach Scham, Damaskus; dort gehört ihr hin; hier liegt das unabhaengige Armenien".

64 "Die Ereignisse von Talory (Sassun)", *Kölnische Zeitung*, 24. 2. 1895.

8 Eine Anzahl leichtverwundeter ist jedoch von ihren Landsleuten fortgeschafft und in benachbarten Dörfern verborgen worden. Der erhebliche Unterschied in den Verlusten auf den beiden Seiten erklart sich aus der bei weitem bessern Bewaffnung der Truppen, der Unbekanntschaft der Armenier mit der Wirkung des Henri-Martini-Gewetz und der geschicktern und planmaessigen Führung der Angreifer das Verhaeltnis ist etwa dasselbe, wie es aus den Gefaechten der Japaner gegen die Chinesen vom Ostasiatischen Kriegsschauplatz gemeldet wird.

Türkçesi: *"Avrupa'nın her yerinde huzursuzluğa sebebiyet veren Kürdistan'ın Sasun (Tolory) bölgesinde yapıldığı söylenen sözde Ermeni katliamlarının asıl haber kaynakları, yine Ermenilerin kendileridir. Bu katliamlardan dolayı Osmanlı idaresi ve bilhassa burada görevli askerleri, ağır bir şekilde suçlanıyordu. Buna karşın Osmanlı idaresinin, bu olaylarla ilgili olarak şimdiye kadar ya tamamen susması, ya da çok yetersiz bilgiler vermesi, meseleyi aydınlatmaktan uzak kalıyor ve şüphe uyandırıyordu.*

Bu ülkeyi ve halkını tanıyan, binlerce insan, kadın ve çocukların katledildiği söylentilerini -ihtimâl dışı da olsa- sürekli işlemiştir. Ne Türk halkı böyle bir gaddarlık ve zulmü yapacak bir yapıda, ne de askerlikte ki eğitim bu yöndedir. Bu haberlerin bende meydana getirdiği kanâat, anlatılanların ve yazılanların hiç şüphesiz oldukça fazla abartularla dolu olmasydı. Ancak, askerlerden bazıları emir almadan birtakım taşkınlıklar yapmış olabilir. Bu da efsanevî bir barbarlık senaryosuna zemin oluşturmuş gibidir. Avrupa'daki bu huzursuzluğu bertaraf etmek için, olaylar hakkında resmî makamlardan bilgiler ve deliller toplanmasının gerekliliğine kanâat getirdim.

Bununla beraber müstakil güvenilir Türk kaynaklarından, gerçeklerin ortaya çıkması için açıklamalar yapılmasını beklemek normaldir. Bu durumlar bana iyi bir fırsat vererek, o bölgede araştırma yapacak komisyonun başkanlığı için görevlendirilen Tümen Komutanı (Ferik) Abdullah Paşa ile yakın bir alâka kurmamı sağladı. Bu paşa ile uzun yıllar bir arada bulunduk. İyi niyetli ve güvenilir birisi olması sebebiyle, verdiği bilgilerin doğruluğundan -hiçbir şüphem olmadan- emindim. İşte bu konuda, aşağıdaki bilgileri özetlemek isterim:

Böyle konularda hükümetin, hızlı ve çok enerjik bir biçimde müdahale

etmesi beklenir. Ama araştırma komisyonunun seyahati, Avrupa'da tasarlandığı gibi kolay olmaz. 24 Kasım'da İstanbul'dan ayrıldıktan 26 gün sonra Muş'a ulaşılabildi. Trabzon ve Erzincan üzerinden Erzurum'a kadar olan yolculuk erken gelen kışa rağmen iyi geçer. Palandöken Dağları'ndan geçen anayolun karla kaplı olmasından dolayı, güneydoğu istikametindeki Deveboynu üzerinden geçen, Bingölsu vadisindeki dağların güney yamaçlarında bulunan 1800 m. yüksekliğindeki Güllü tâli yolunu izlemek icabeder. Daha sonra Agviran'ın kar fırtınasıyla ünlü geçidi aşıldı ve Bingöl dağının doğu ayağında bulunan, gelişmekte olan şehri Hınıs'a varılır. Buradaki sıra dağlar ve Hamur dağı arasındaki vadide bulunan büyük bir yol, Gümzüüm üzerinden devam eder. Ancak bu yol, çok dolambaçlı idi. Hedefe daha hızlı varmak için, Bingöl dağının eteklerini direkt aşmaya karar verirler; fakat yükseklikte kar fırtınası bastırır. Güç belâ ıssız bir ahırda sığınak bulduktan sonra, arkada bulunanlara ikaz etmek için, haberciler gönderilir. Fakat onlar kaybolur. Yük taşıyan hayvanlarla gelen gurup da yollarını kaybeder ve 22-23. Hamidiye Alaylarının⁶⁵ gayretleriyle bulunur ve beş gün sonra komisyona götürülür. Bu arada bunlar için, atlı Kürtlere kar üzerinden geçiş yolu açtırılır. Bunun için uygulanan yöntem çok özeldir. Kürek ve yaba az kullanılır. Biniciler atlarını yüksek kar yığınlarının içine hızla sürerler ve yavaş yavaş bırakırlar. Karda batmış, üşüyen bir kimseyi sarmak için, halılar hazır bulundurulur. Diğer bir kimse ise hemen onun yerini alır ve ağır, ağır ileriye iter. Abdullah Paşa maiyyetinin, Muş Ovası'na kazasız-belâsız bir şekilde varabilmeleri, sadece dürüst koruma müfrezesinin korkusuzluğuna bağlıdır.

Sözü edilen olayların geçtiği yer, bu şehrin hemen güneyinde bulunmaktadır. Dik yamaçları, yüksek uçurumları olan, eteklerinde vadiler bulunan bir dağ silsilesidir. Bu bölgeden Fırat'a akan birçok çay mevcut. Bu sebeble Muş'tan kuzeye ulaşmak oldukça zordur. Dağların doğusunda ise, kendisinden çok bahsedilen Sasun bölgesi bulunmakta ve ortasından da Sasun Deresi geçmektedir. Batısında Talori vadisi ve daha ileride Andok ve Çatak dağları bulunuyor. Bu dağlık bölgede Kürt aşiretleri, Ermenilerle birlikte yaşamaktadırlar. Ermeniler, özellikle Talori vadisi ve adı geçen dağların eteklerinde yerleşmişlerdir.

Talori vadisi, dağların arasında rahat bir geçiş yoludur. Fakat dar ge-

65 Hamidiye Alayları hakkında geniş bilgi için bk.: Kodaman, Sultan II. Abdülhamid., s. 21-66.

çitler seyahat edenler için tehlikelidir. Bu vadinin doğusundaki dağlarda, eskiden kalabalık ve güçlü ama şu anda 150 haneye kadar düştüğü söylenen Bikranlı Kürt aşireti (yani Bekir-Hanlı) yaşamaktadır. Doğudaki bütün göçebeler gibi Bikranlı aşireti de yazın başlamasıyla her yıl davarlarını otlatmak için yaylalara çıkarlar. Tabii ki, onlar da bu vadilerden geçiyorlardı. Ancak, onların her geçişleri Ermenilerle aralarında birtakım çatışmalara ve sürtüşmelere sebep olmaktadır. Müslüman olan Bikranlı aşiretine karşı Ermenileri, 30 yıldır Yezidi beyleri para karşılığında koruyorlardı. Her geçen gün Bikranlıları biraz daha güçsüz kılan bu çatışmalar, günümüze kadar devam etmiştir. Altmış yıl önce ancak 5-6 tane köye sahip olan Ermeniler, halihazır 45 köyü işgâlleri altında bulundurmaktadırlar. Bunların da yarısı, son olaylara iştirak etmişlerdir.

Uzun yıllardan bu yana Türk hükümeti, Ermeni ve Bikranlı arasındaki çatışmaları önlemek için, bu bölgeye yaylaya göç etme zamanında bir tabur bulundurmaktaydı. Söz konusu aşirete, o yıl, daha uzun ve geçilmesi zor bir yol gösterilir. Bir sonraki sene ise mevcut tabura ilâveten Muştan Mustafa Efendi emrinde iki bölüm daha gönderilir. Bunlar 32. Tümenin 4. Tugayı'na bağlıydılar. Bu güç bölgeyi kontrol etmekte; az sayıda olmasından veya başka bir sebepten yetersiz kalmış olmalı ki, Bikranlılar ve Ermeniler arasındaki çatışmalar yeniden alevlenmişti. Kendilerine gerek insan, gerekse hayvanlar açısından büyük kayıplara mal olan bu uzun yoldan Bikranlılar vazgeçerek tekrar eski vadileri kullanmak isterler. Ancak Ermenilerin saldırılarına uğrarlar ve oldukça büyük kayıplar vererek geri çekilirler. Bundan dolayı Bikranlılar, düşmanlarının bu gaddarca tutumlarından çok şikayetçidirler.

Bu bölgede yaşayan Ermeniler, büyük şehirlerde yaşayan barışçı soydaşlarından çok daha farklı, kaba ve yabani bir dağ halkıdır. Bugün dahi Kürt çobanları gibi giyinen, Kürtçe konuşan ve asla barışçı olmayan bir halktır. Bölgeyi idare etmekte olan Türk kaymakamı, bu bölgede hiç etkili olamamış ve idare merkezini bölgenin dışında tutmuştur. Bu tür şartlar, hem eski bir tahrikçi olan Damadyan, hem de son olaylardan tanınan Hamparsun bu bölgeyi faaliyet alanı olarak seçmişlerdir. Hamparsun, İstanbul'da meydana gelen Kumkapı Ermeni ayaklanmasında, daha bir tıp öğrencisi iken büyük rol oynamıştı. Daha sonra Atina'ya kaçan Hamparsun, buradan Cenova'ya geçer ve bir müddet burada kalır. Bek-

lenmedik bir anda ise, takma bir isim altında Talori vadisinde ortaya çıkar ve Bikranlılara karşı Ermenilerin başına geçer.

Elde ettiği galibiyetlerden sonra ise, adamlarıyla birlikte Andok Dağı'na yerleşirler ve dost aşiretlerin yardımlarıyla güçlenerek geri dönmek isteyen Bikranlılara karşı savunmaya hazırlanırlar. Hamparsun, 9 gün süren bir çatışma ile galip geldiğini ve bundan sonra da Allah'ın yardımıyla düşmanlarını yeneceğini duyuran bir ilân yayınlar. Şimdiye kadar ayaklanmalara katılmamış olan Ermeni toplumlarına bir yazıyla çağrıda bulunarak desteklerini ister. Bu yazı, Türk makamlarının elinde bulunmaktadır ve yayınlanması bu üzücü olayların aydınlanması için şüphesiz faydalı olacaktır.

Kolağası Mustafa Efendi, bu kargaşa sırasında Ermeni halkını sakinleştirmek ve silâhlarını bıraktırmak için elinden gelen çabayı gösterdiyse de, başarılı olamamıştır. Elindeki yetersiz iki taburla kendisini tehlikede gören Mustafa Efendi, Andok Dağı'nın yamaçlarındaki Şinek ve Simal köylerine yerleşerek bir müddet burada bulunmuş, daha sonra Muş'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Muş'ta ve Bitlis'te yayınlanan haberlerde bariz bir biçimde abartılarak, büyük bir tehlikenin olduğu endişesi uyandırılmıştır. Mahallî idarenin isteği üzerine ise hükümet, buraya yeni birlikler gönderdi. Albay Tevfik Bey'in emri altında 32. piyade alayının 4. taburunun dışında, Bitlis alayının 2. taburunun iki bölüğü, Erzurum'un 29. alayının 3. taburu, 23. bölge alayının bir süvari bölüğü ve 50 atlı jandarma, en fazla 1200 tüfek, 120-130 kadar kılıç, ayrıca Harput'tan üç adet top toplandı. Bu kıtayla birlikte 25 Ağustos'ta zor şartlar altında dağ yollarından geçilerek olay yerine ulaşıldı. Ancak bazı dedikodular yüzünden, dağ topçuları çatışmalara katılmadan devre dışı bırakılmak zorunda kaldı.

Bu birlikler gittikten sonra, bunlara destek gayesiyle, birkaç gün sonra aşağıdaki birlikler bir araya getirildiler: Harput'dan 26. piyade alayının 2. taburu, Erzincan'ın 8. avcı taburu, 23. bölge alayının 3. süvari bölüğü ve 250 kişilik Hamidiye Süvarisi. Fakat bu birlikler Muş'ta kaldılar ve olaylardan Hamidiye Alayları mesul tutulunca şehri kesinlikle terk etmediler.

Tevfik Bey, Andok Dağlarına vardığında Mustafa Efendi tarafından bo-

şaltılan Şinek ve Simal köylerini silâhlı Ermeniler tarafından işgâl edilmiş olarak bulur ve onlardan silâhlarını bırakmalarını ister. Bu yoldaki çalışmalar iki gün sürmesine rağmen bir netice vermemiştir. Bunun üzerine bu iki köye saldırır ve kısa bir çatışmadan sonra ele geçirir. Çeteler dağa çekilirken, birlikler köylerde kalırlar. Ama Tevfik Bey'in niyeti ise, Andok Dağı'nın batı ve doğusundan geçerek Talori vadisine ve bizzat bu yerleşim bölgesine ulaşarak Muş ile Andok'u birbirine bağlamaktır. Ancak Erzincan'dan gelen bir emirle dağdaki asilerin takip edilmesi istenir. Kısa zamanda ise dağın zirvesine ulaşılr. Ama birlik, bir yüzbaşı ve dört neferini kaybeder. Çetelerin kaybı, bazılarına göre 750-800 civarında, bazılarına göre ise 3000'dir. Tevfik Bey'e göre ise, birinci tahmin daha doğrudur. Ölüleri gömmekle vazifelendirilen Mustafa Paşa ise 175-200 arasında bir sayı vermiştir. Çatışma alanında çeşitli markalarda 300 tüfek ve çok sayıda iyi hazırlanmış bomba bulunmuştur. Bunların çoğu geçitlerin ve dağların savunulmasında kullanılan el bombalarıdır. Son olarak sıra, Hampursun'un 18 yandaşıyla birlikte Gülüstan Köyü yakınlarındaki bir dağda, bir hemşehrisinin ihbarı sonucu yakalanmasına gelmiştir. Fakat asilerin bulunduğu yere giden hiçbir yol yoktur. Bir ara dağ topları kullanılması düşünülür ama sonra fayda vermeyeceğinden vazgeçilir. Bölge kontrol altına alınır. Bir kaç gün sonra asilerden biri şehre iner ve yukarıda 16 kişinin bulunduğunu, bunların arasında da Hampursun'un bulunmadığını söyler. Ancak Tevfik Bey kararlıdır. Bu kişiyi elçi olarak gönderir 16 değil 18 kişinin olduğunda ısrar edilir ve doğru da çıkar. Hatta Hampursun da oradadır. Sıkı bir ablukadan sonra hepsi ele geçer ve bu kişiler şu anda yetkililerin elinde bulunmaktadır. Ben, Abdullah Paşa'nın verdiği bu bilgilerin yanlış bir şey içermediğinden eminim. Böylece Avrupa'yı telâşlandıran bu olayların yalan olduğu ortaya çıkmış ve katliâm şâyiası Türk hükümeti tarafından yalanlanmıştır.

Çatışma alanına gelen askerler, silâhsızların, kadın ve çocukların hayvanlarını da alarak bölgeyi terk etmeleri için zaman tanımuştur. Askerler dağa çıkarken tek yol kullanmışlar, güney ve doğu bölgeleri ise sürekli açık kalmıştır. Birliklerin takibatından halk haberdardı ve adım adım izlenebiliyordu.

Abdullah Paşa, Muş'ta kısa bir süre kalmasına rağmen belgeler, özenle elde edilmiş bulgulara ve olayları yaşayanların ağzından verilmiş bilgilere

dayantıyordu. Bu kişilerin aralarında Şinek, Simal ve Gülüstan köylerinin Ermeni olan muhtarları da vardır. Bu kişiler hayvanlarının yemi açısından bazı şikâyetlerde bulduklarını, hatta bir tanesinin olaylardan dolayı tutuklandığını söylemesine rağmen bir katliâm olduğundan bahsedilemeyeceğini açıklamıştır. Bu sonuca bir İngiliz, bir Fransız ve bir Rus'un da bulunduğu karışık komisyonun ortak çalışmasıyla varılmıştır. Umulur ki bu sonuç, bölgede meydana gelen ve tahriklerle beslenen olayların nasıl geliştiğini göstermesi açısından faydalı olur.

İlk etapta şunu söylemek isterim. Anlatılan korkunç sahnelerin, tamamen haberi veren kaynağın süslü fantazilerinden ibaret olduğuna ben de inanıyorum. Kucağı çocuklu kadınların uçurumlardan atlarken fotoğrafları, yeni değildir. Dağ halkları arasındaki kavgalarda devamlı verile gelen bir resimdir. Bu tür haberler Rus ordularının, Kafkasya'da Şeyh Şamil'i yendiklerinde de anlatılmıştı. Bu tür olaylarda buna benzer haberlerin verilmesi normaldir. Bikanlılar da kendileriyle ilgili olarak aynı şeyleri söyleyeceklerdir. Tevfik Paşa ise, dağılarak dağa tırmanan birlikteki askerlerin kişisel hareketlerini engelleyememiş olabilir.

Bütün geçenlerden sonra önemli olan, gelecekte benzer bir hadiseye mani olmaktır. Bunu yapmak ise kolay değildir. Çareyi muhtariyette aramak ise; Katolik ve Ortodoksların toplam nüfusunun 800.000 civarında ve ülkenin bütününe dağılmış olmasından dolayı, hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamayacaklarından imkânsızdır. Bahsedilen başka bir konu ise, hiçbir kimsenin nasıl olacağını bilmediği reformlardır. Bu konuda Türk Hükümetinin belirlediği kanunlar eğer uygulanırsa ve Padişah isterse, hiç de fena değildir. Bilhassa köy yönetimleri kendi iç işlerinde oldukça bağımsızdılar. İdareciler, herkesin güvendiği, sorumlu ve hakkaniyetle muamele eden kimselerdi. Bu tip kişiler, Türk idareciler arasında oldukça fazla olmakla birlikte, yeni olaylara sebebiyet verecek sürtüşmelerin ve bahanelerin olmaması için idari kontrolleri fevkalâdedir. Bununla beraber Ermeniler de idareye karşı kıskırtmalarına bir son vermelidir. Yukarıda bahsettiğimiz hedeflere erişilmesi güç olduğu için bu tür kıskırtmalar da zamanla azalacaktır. Aynı zamanda aydın Ermeniler, -ki bunların bir çoğu yönetimde vazifelidir- gerek yurt dışında gerekse yurt içindeki vatandaşlarını yatıştırarak ve söz dinletecek etkinliğe sahiptirler. Böylece de huzur ve güven yeniden sağlanmış olacaktır.

Ek III- Ankara'nın Başkent Olması Hakkında İsmet Paşa (İnönü)'nin Düşünceleri

"Wir wollen den notwendigen Wiederaufbau der Türkei in Sicherheit und Freiheit vornehmen. Und der Wiederaufbau kann sich nur auf das nationale Anatolische Element stützen. Darum gehen wir nicht nach Istanbul, sondern bleiben hier im Zentrum Anatoliens. Er führte weiter aus, dass in all den seitherigen Jahrhunderten die Interessen des ganzen Reiches der Residenz Konstantinopel und den Meerengen geopfert worden sein; darüber habe man das Reich zu Grunde gerichtet und fast verloren. Jetzt müssten Konstantinopel und die Meerengen bis auf weiteres der notwendigen Konsolidierung des Reichs Platz machen. Wohl sei man sich bewusst, dass das Fortgehen von Konstantinopel auch gewissen Missdeutungen und Gefahren, insbesondere hinsichtlich des Festhaltens an Konstantinopel überhaupt, Raum gebe. Aber die ganze Türkei stehe höher als Konstantinopel; überdies schätze er angesichts der allgemeinen politischen Lage die Gefahr für Konstantinopel nicht als imminent und gross ein. Auch die Opposition gegen die Wahl Angoras, die er wohl kenne, könne keine entscheidende Bedeutung haben. Sie bestehe auch nur in Konstantinopel und sei dort hauptsächlich von aussen hereingetragen. Ein Rückgang Konstantinopels in wirtschaftlicher Hinsicht brauche sich nicht mit Notwendigkeit zu ergeben; die Stadt könne sich beim Fehler der mit dem Sitz der Regierung an so exponierten Stelle verbundenen Gefahrenmoments sogar ungestörter entwickeln als bisher, sobald die ersten Zeiten der Ungewissheit und der mangelnden Erfahrung überwunden seien. Was in ferner Zukunft vor sich gehen werde, könne er nicht übersehen. Aber für mindestens eine Generation -denn so lange werde die Aufrichtung und Konsolidierung des Reiches sicherlich dauern- müsse das Zentrum in Anatolien liegen. Die Regierung stehe absolut fest; und ob diese oder eine andere, -keine, die den Wiederaufbau der Nation wünsche, könne bis auf weiteres wieder von Angora fortgehen. Darum handele es sich jetzt darum, Angora seinem Zweck entsprechend einzurichten".

Türkçesi: "Biz Türkiye'nin gerekli olan yeniden yapılanmasını güven ve sulh içerisinde yapmak istiyoruz. Bu yeniden yapılanma, sadece millî Anadolu unsurlarına dayandırılabilir. Bunun için İstanbul'a gitmiyoruz, bilakis burada Anadolu'nun merkezinde kalıyoruz. O, yüzyıllardan beri im-

paratorluğun menfaatleri Başkent İstanbul'a ve Boğazlara feda edildiğini; bundan dolayı İmparatorluğun mahvolduğunu ve tamamen kaybolduğunu söyler. Şimdi İstanbul ve Boğazlar, imparatorluğun devam eden gerekli yapılanmasına ortam sağlamalı. İstanbul'dan ayrılma, kasdî kötü yorumlamalara ve tehlikelere -özellikle İstanbul'da kalınmasını isteyenler açısından- fırsat vereceği bilinmektedir. Fakat bütün Türkiye, İstanbul'dan daha yukarıda bulunuyor; üstelik o, genel politika açısından İstanbul için tehlikenin büyük ve devamlı olacağını sanmıyor. Ankara'nın seçimine karşı olan, onun da tanıdığı muhalefet, kararı etkileyebilecek güce sahip değiller. Bu güç sadece İstanbul'da oluşuyor ve gerçekten de dışarıdan destekleniyor. İstanbul'un ekonomik açıdan gerilemesine teslim olunmamalı".

Ek IV- Colmar von der Goltz'un Kronolojik Olarak Hal Tercümesi

12 Ağustos 1843	Emekli teğmen ve çiftlik sahibi Otto Freiherr von der Goltz ile hanımı Palmyra'nın (Schubert ailesinden) çocuğu olarak Labiau civarındaki Bielkenfeld'de doğar.
26 Nisan 1861	41 numaralı beşinci Doğu Prusya piyade alayında teğmen olarak çalışır.
1863	Polmaya ihtilâli esnasında sınır muhafazasında görev alır.
1866	Avusturya aleyhine yapılan harbe, alayın birinci bölüğünde takım komutanı olarak iştirak eder.
27 Haziran 1866	Trautenau'da sol omuzundan ağır surette yaralanmıştır. İyi olduktan sonra tekrar harp akademisine döner.
11 Ekim 1867	Doğu Prusya'daki Oreschen'de meclis idare azası ve çiftlik sahibi Gustav Dorguth'un kızı Therese Dorguth ile evlenir.

- İlkbahar 1868 Tecrübe edilmek üzere genelkurmaya tayin edilir. Berlin'de topoğrafya işleriyle uğraşır.
- 15 Eylül 1869 Üsteğmen olur.
- 22 Haziran 1870 İkinci ordu komutanlığında bir kurmay subay makamına tayin edilir. Fransa ile yapılan harbe katılır.
- Yaz 1871 8 numaralı Kral Grenadiye alayına (bir numaralı Brandenburg) nakledilir. Potsdam'daki Harb Okuluna öğretmen tayin edilir.
- 3 Ekim 1871 Ordu kurmaylığı emrinde yüzbaşılığa terfi eder.
- 24 Kasım 1874 Brandenburg'daki altıncı tümen kurmaylığına tayin edilir.
- 12 Haziran 1877 Gera'daki 96 numaralı yedinci Thüringen piyade alayında bölük komutanı olur.
- 22 Haziran 1878 Tekrar genelkurmaya alınmıştır. Harb tarihi şubesine verilir ve aynı zamanda harb akademisine öğretmen olur.
- Eylül 1878 Fransız manevralarına gönderilir.
- 12 Ekim 1878 Binbaşılığa terfi eder.
- 15 Haziran 1883 Yarbay olmuş ve tekrar orduya hizmet hakkını muhafaza etmek kaydı ile Türkiye hizmetine geçer.
- 2 Ocak 1896 Tümgeneral rütbesi ile ve Oder Frankfurt'taki beşinci tümen komutanlığı ile tekrar Prusya ordusuna alınır.

- 26 Mayıs 1898 İstihkâm ve fenni kıtalar ve müstahkem mevkiiler genel müfettişliği görevine atanır.
- 10 Mayıs 1899 İstihkâm ve fenni müstahkem mevkiiler genel müfettişliğine tayin olunur.
- 27 Ocak 1900 Piyade generalliğine terfi edilir.
- 27 Ocak 1902 Pr. Königsberg'deki birinci kolordu komutanlığına tayin edilir.
- Kasım 1903 Kendisine Königsberg'deki Albertus Üniversitesi Felsefe Fakültesi fahrî doktorluğu tevcih edilir.
- 1 Ekim 1907 Berlin'deki altıncı ordu genel müfettişliğine tayin edilir ve 41 numaralı beşinci Doğu Prusya von Boyen piyade alayında ala suite ünvanı verilir.
- 13 Eylül 1908 Korgeneralliğe terfi edilir.
- 1 Ocak 1911 General Feldmarschall rütbesine terfi edilir.
- 19 Ocak 1911 Kendisine sanat ve fen için Pour'le merite nişanı verilir.
- 1 Temmuz 1913 Kendi arzusu ile muvazzaf hizmete çekilmiştir. 41 numaralı 5. Doğu Prusya von Boyen Piyade alayına şef tayin olunur.
- 22 Ağustos 1914 Belçika genel valiliğine tayin edilir.
- 28 Kasım 1914 Belçika genel valiliği makamından alınarak Osmanlı Padişahının yanına gönderilir.
- 5 Ekim 1915 Irak'taki altıncı Türk Ordusu komutanlığına tayin olunur.
- 19 Nisan 1916 Kut-el Amare'de vefat eder.